

TÜRK DEVRİMİNİN ANAHTARI: EĞİTİM BİRLİĞİ YASASI NEDEN GEREKLİ İDİ?

YAZAN
Hikmet ULUĞBAY

**Türk Devriminin Anahtarı:
Eğitim Birliği Yasası Neden Gerekli İdi?**

Hikmet ULUĞBAY

Yayın Hakkı © 2021 BAŞKENT ÜNİVERSİTESİ GELİŞTİRME VAKFI İKTİSADI İŞLETMESİ
Her hakkı mahfuzdur, bu kitabın yayın işini gerçekleştiren Başkent Üniversitesi Geliştirme Vakfı
İktisadi İşletmesi dışında, telif hakkı yasası uyarınca, tümü ya da herhangi bir bölümü, resmi
ve yazısı editörünün ve yayıncısının yazılı müsaadesi alınmadıkça tekrarlanamaz, basılamaz,
çoğaltılamaz, fotokopi çıkartılamaz veya kopya anlamı taşıyacak hiçbir işlem yapılamaz.

ISBN:

Yayına Hazırlayan: Başkent Üniversitesi Basım ve Yayın Birimi

Tasarım ve Düzenleme: Pınar OSMANAĞAOĞLU

Basım ve Çoğaltım Yeri:

Sertifika No:

Teşekkür

Bu inceleme, Başkent Üniversitesi Ord. Prof. Enver Ziya Karal Tarih Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürü Prof. Dr. Seçil Karal Akgün'ün, başlıkta yer alan konuda 3 Mart 2021 günü bir konuşma yapmam önerisi üzerine hazırlanmaya başlamıştı. Hazırlık çalışmalarım sırasında, konunun bir konuşma metnini aşan bir kapsam ve içeriği olduğunu gözlemem üzerine aşağıdaki çalışma metni ortaya çıkmıştır. O nedenle, 3 Mart 2021 günü Başkent Üniversitesinin elektronik ortamda yapılan toplantısında, bu çalışmanın kısa bir özeti ile Tabloları katılımcılara sunulabilmiştir. Bana bu çalışmamı elektronik ortamda özet olarak sunma olanağını verdikleri için Başkent Üniversitesi kurucu Rektörü Prof. Dr. Mehmet Haberal'a, şimdiki Rektör Prof. Dr. Ali Haberal'a ve BÜTAM Müdürü Prof. Dr. Seçil Karal Akgün'e teşekkür ederim. Sunumumda bana teknik destek veren sayın Eyüp Murat Kurt, sayın Zeynep Çağlayan ve sayın Burak Aslanmirza ile toplantıya katılan Başkent Üniversitesi akademisyenleri ile öğrencilerine teşekkür ederim.

Bu incelememi, bir kitapçık olarak yayınlama kararı alan Başkent Üniversitesi Rektörlüğüne bu kararı için ayrıca teşekkürlerimi sunarım.

SUNUŞ

Başkent Üniversitesi Ord. Prof. Enver Ziya Karal Tarih Uygulamave Araştırma Merkezi kuruluşunun 4. Yıldönümünde Milli Eğitim eski bakanlarından Hikmet Uluğbayın¹ **Türk Devriminin Anahtarı: Eğitim Birliği Yasası Neden Gerekli İdi?** kitabını sunmaktan kıvanç duyar. Sayın Uluğbay'ın 3 Mart 2021'de Merkezimizin **Tarih Sohbetleri'nde** özetleyerek anlattığı, Yönetim Kurulu'muzun önerisi üzerine BÜTAM yayını olmak üzere hazırladığı, kendi web sayfasında da toplumla paylaştığı özenli ve kapsamlı araştırmalarının ürünü olan bu kitap, ekonomiye de yol gösterdiği için günümüzde Türkiye'nin en önemli sorunu olan eğitim-öğretim konusuna ışık tutacak, kapsamlı içeriğiyle konunun araştırmacılarına yeni ufuklar açacaktır.

Bilindiği gibi Birinci Dünya Savaşı bitiminde eylemsel olaeak son bulup dağılan Osmanlı Devletinin Mondoros bırakışmasıyla Türklere bırakılan topraklarını imzalanan anlaşmanın mürekkebi kurumadan işgal etmeye başlayan yayılmacı devletler, Türk halkının direnişi ile karşılaşmış; Mustafa Kemal Atatürk de direnmeleri birleştirerek kararlı bir kurtuluş savaşına dönüştürmüştü. Atatürk'ün Türk Kurtuluş Savaşı olarak tarihe geçecek olan bu savaşı örgütlerken hedefi sadece Türk topraklarının haksız işgallerden kurtarılması değil, bu topraklarda 'ulusal egemenliğe dayalı tam bağımsız yeni bir Türk devletinin'² kurulmasıydı. Hedefi, bu devleti dünyaya kabul ettirirken Türk halkına uygar, ileri ülkelerdeki gibi sınırsal-ekonomik- düşünsel bağımsızlık kazandırmayı ve, toplumu bu yapıyı koruyup yaşatacak ulus bilincine ulaştırmayı da içeriyordu. Bunun için hem kumandanı hem de beyni olmayı üstlenerek örgütlediği Kurtuluş Savaşı zaferle noktalandıktan sonra Türkiye Cumhuriyetini duyururken toplumu yeni bir mücadelenin beklediğine dikkat çekmişti. Bundan sonraki zaferlerin süngü ile değil, ilimle, irfanla, ekonomik gelişmeyle kazanılacağıının altını

¹ Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdikten sonra . University of Southern California'da yüksek lisans derecesi alan Sayın Hikmet Uluğbay, yurt içinde ve dışında çeşitli bürokratik ve akademik görevlerinin yanı sıra TBMM 'nde XX. ve XXI. Dönem Ankara Milletvekili, Başbakan Yardımcısı ve Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı olarak da görev yapmıştır.

² Nutuk, İstanbul 1967, s. 12

çizerek Türk halkını **çağdaş** uygarlığa ulaşmak için kazanılması daha zor olduğunu söylediği yeni bir zafer kazanmaya **çağırmişti**. Akıl ve bilim **üzerine** yapılandığı Türk Devrimi ile kazanılacak bu zaferin odak noktası laik, bilimsel, ulusal eğitimdi.

Uygarlık tarihini çok iyi bilen Atatürk temelleri antik dönemde atılmış özgür düşüncenin , demokrasinin, laikliğin , bilimi bayrak alan **ülkeleri** aydınlanma ekseninde modern çağlara taşıyıp gelişmiş, ileri devletler yapan araçlar olduğunun bilincindeydi. Bu değerler üzerine yapılanarak dünya tarihini değiştiren Amerikan ve Fransız devrimlerinin ürünü olan toplumsal ve yönetsel değişimlerin ve dünyada hızla yayılan ulus-devletlerin bilimle gelişen özgün düşünce ve özgür ahlakın getirileri olduğunu ve hepsinin eğitimle biçimlendiklerini de gördüğü için eğitim-öğretimi Türk Devriminin temel taşı yapmıştı.

Eğitim, gereği en eski toplumlarda ortaya çıkmış, akılla beslenmiş, düşünce ile bilimselleşmiş, hatta uygarlığı geliştirmiş bir olgudur. Düşünce ve eğitim hep iç içe olmuştur. Düşünce akılla, bilgiyle kalıplaşmaktan kurtulup özgürleşerek bilimsel eğitimin dayanağı olunca, toplumlar da eğitimleri oranında ilerlediler. Akıl ve bilime sarılanlar egemenliği gökten yere indirerek Tanrısal egemenliğin akıldışı baskısından uzaklaşınca aydınlanıp sosyal, ekonomik, teknik yönde ilerleyen güçlü devletler oldular. Bu akışı başlatan ve sürdüren güç eğitim olduğundan, ileri ülkelerde bilimsel eğitim ve öğretime sarılmak da bir yurttaşlık görevi, hatta insanlık gereği oldu. Kısacası, bilime dayalı eğitim ve öğretim, çağdaş uygarlığın ve gelişmiş ülkeler arasında yer alabilmenin **olmasa olmazı** haline geldi. Bu yol haritasını göz ardı eden ülkelerse geri kaldı. Yeni Türkiye Cumhuriyetini çağdaş gelişmiş ülkelerin yanına taşımak üzere yapılan Türk Devrimi de düşünce-eğitim bağlantılı bu tarihsel akışı izledi.

3 Mart 1924'te TBMMde kabul edilen yasalarla halifelik kaldırılarak yönetim, Şeriye ve Evkaf Vekaletleri kaldırılarak yargı laik temellere oturtulurken Tevhid-i Tedrisat (Öğrenim Birliği) yasasıyla da Osmanlı devletinde

yüzyıllardır süregelen ve farklı dünya görüşlü kuşakların yetişmesine yol açan çoklu eğitim sistemi, bilimsel, ulusal eğitimde birleştirildi.

Türkiye bir ulus devlet olarak kurulurken halkının ulusal bilince sahip olduğu söylenemezdi. Devlet kurumları da ulusal sayılamazdı. Bu kavramları oluşturan bilinç ve bilgi eğitim yoluyla oluşup aktarıldığından, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları yöneticilerin eğitime odaklanarak toplumu ulus bilincine, kurumları ulusal kimliğe ulaştıracak altyapıyı hazırladıkları yıllar oldu. 3 Mart yasalarını izleyen 15 yıl içinde adeta sıkıştırılmış bir Rönesans yaşayan Türkiye'de eğitim devriminin en önemli getirilerinden biri, ulusal bütünlüğün alt yapısını oluşturmak üzere ülkenin kız-erkek tüm çocuklarına eşit eğitim öğrenim olanağı sağlamasıydı. Böylece eşit toplum bilinci oluşmasında, yurttaşlık sorumluluğu kazanılmasında önemli bir ilerleme kaydedilirken Türklerin kullandığı türlü alfabelerden sonra Osmanlı Devleti'nde benimsenen, ama Türkçeye uymadığından çok zor öğrenilse de Arap kültür emperyalizminin etkisiyle Kuran yazısı olduğu öne sürülerek vaz geçilemeyen Arap harfleri kaldırılıp Türk alfabesine geçilince³, ülkede %10'u aşamamış okur yazarlar bir yılda ikiye katladı. Türkiye'nin çağdaş uygarlık yolunda ilerlemesini sağlayan öbür devrim hareketlerine hız veren bu uygulamalar, cahillikle savaşın ve gelişmiş Türkiyenin en önemli aşamalarındandı.

Ne var ki bu gelişmelerin önemini ve günümüzde bunlardan sapmaların Türkiye'yi ortaçağ karanlıklarına itmekte olduğunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki eğitim durumunu ve yetersizliğinin kavranarak değiştirilmesi için gerçekleştirilen atılımları bilmeden anlayabilmek olanaksızdır. Bu bilgilenme, yaz boz tahtasına döndürülen sistemsizlik içinde artık Türkiye gündeminin en önde gelen sorunu olan eğitim-öğretim açmazının çözülmesi için de kaçınılmazdır. Bunun için, tarih araştırmacılarına yeni ufuklar açmayı amaçlayan BÜTAM, Sayın Uluğbay'ın Osmanlı Devleti'nin çoklu eğitim sisteminin farklı okullar

³ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihinde Türk Dili Sorunu, Başkent Üniversitesi Ord. Prof Enver Ziya Karal Tarih Uygulama Araştırma Merkezi Yayınları Ank.2017 s.89 (TTK Yayını Osmanlı Tarihinde Türk Dil Sorunu(1978) kitabından tıpkıbasım

üzerinde de durarak ülkenin bütünlüğünü nasıl engellediğini açık ve akıcı bir dille anlattığı kitabını Merkezin 4. yayını olarak okuyucuya sunmaktadır. Uluğbay'ın hazırladığı kitapta dikkat ve özenle hazırladığı karşılaştırmalar da içeren 14 tablo, ayrıca, Öğrenim Birliği yasasını günümüz Türkçesiyle vermesi, konunun eksiksiz anlaşılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu işlevsel kitabı için BÜTAM adına Sayın Hikmet Uluğbay'a, yayınlanmasını destekleyen Başkent Üniversitesinin Kurucu Rektörü Prof. Dr. Sayın Mehmet Haberal'a, Rektörümüz Prof. Dr. Sayın Ali Haberal'a ve emeği geçen BÜTAM dostlarına teşekkür eder, iyi okumalar dilerim.

Prof. Dr. Seçil Karal Akgün
Başkent Üniversitesi Ord. Prof. Enver Ziya Karal

Giriş

Eğitim Birliğinin kurulma, Hilafetin kaldırılma ve Osmanlı Hanedanının Türkiye Cumhuriyeti topraklarının dışına çıkarılması ile, Şer'iyye ve Evkaf Vekâleti (İslâm Dini İşleri ve Vakıflar Bakanlığı) ile Erkânı Harbiye-i Umumiye Vekâletinin (Genel Kurmay Bakanlığının)kaldırılmasına ilişkin yasalarının 3 Mart 1924 günü TBMM'de kabul edilmesinin 97 inci yılını kutladığımız bu yıl, bu yasanın çıkarılmasına başta Atatürk olmak üzere kurucu kadronun neden gereksinim duyduğuna ilişkin çalışmamı okurlarımın bilgisine sunmak istedim.

Bu vesile ile 60 yıl önce 26 Şubat (1961) günü aramızdan ayrılan saygı değer Millî Eğitim Bakanımız Hasan Ali Yücel'e de saygı ve değerli hizmetleri için teşekkürle anıyorum.

Hemen, öncelikle bir hususun altını çizmek isterim, **Atatürk'ün önderliğinde TBMM'nin kabul ettiği tüm devrim yasaları, aslında Osmanlı Devletinin parçalanmasına ve çöküşüne yol açan hataların, Cumhuriyet döneminde sürdürülmemesi için uygulamaya konulmuştur.**

Eğitim birliği ilkesinin, diğer toplumsal birliği sağlayan unsurlarla birlikte, Osmanlı Devletinde olmamasının bu devletin parçalanmasına ve yıkılmasına nasıl yol açtığını sizlere belgeler eşliğinde anlattığımda, Eğitim Birliği yasasının neden Cumhuriyetin hemen kuruluş aşamasında öncelikle çıkarıldığının gerekçesini de sunmuş olacağım.

Önce Osmanlıcanın dilimizde etkin olduğu dönemde çıkarılmış olan bu yasanın günümüz Türkçesine çevirdiğim metnini, genç kuşakların kolayca anlamaları için aşağıda yer veriyorum.

Eğitim Birliği Yasası

Madde 1- Türkiye içindeki bütün bilim ve öğretim kurumları Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır.

Madde 2- İslâm Dini İşleri ve Vakıflar Bakanlığı veyahut özel vakıflar tarafından yönetilen tüm medrese ve okullar Millî Eğitim Bakanlığına devredilmiş ve bağlanmıştır.

Madde 3- İslâm Dini İşleri ve Vakıflar Bakanlığı bütçesinde okullar ve medreselere ayrılmış bulunan ödenekler Millî Eğitim Bakanlığı bütçesine aktarılacaktır.

Madde 4- Millî Eğitim Bakanlığı, yüksek din bilgisi uzmanları yetiştirmek üzere Üniversite’de bir İlahiyat Fakültesi kuracak ve imamlık ile hatiplik gibi din hizmetlerinin yerine getirilmesiyle görevli memurların yetişmesi için de ayrı okullar açacaktır.

Madde 5- Bu yasanın yayın tarihinden başlayarak eğitim ve genel öğretim işleri ile uğraşan şimdiye kadar Millî Savunmaya bağlı olan askeri ortaokullar ve liselerle, Sağlık Bakanlığına bağlı yetim evleri bütçeleri ve öğretmenleri ile birlikte Millî Eğitim Bakanlığına bağlanmıştır. Söz konusu ortaokul ve liselerde bulunan öğretmenler yukarıda bağlı oldukları belirtilen Bakanlıklar arasında aktarılacaklar ve o işlemler tamamlanincaya değin orduya bağlı olan öğretmenler ordu ile ilişkilerini sürdüreceklendir.

(22 Nisan 1924 tarih ve 637 sayılı yasanın 1 inci maddesi ile Madde 5 te şu değişiklik yapılmıştır. Harp Okuluna kaynak oluşturan askeri liseler, bütçe ve kadrolarıyla birlikte Millî Savunma Bakanlığına devredilmiştir.)

Yasanın 6 ve 7 inci maddeleri yürürlükle ilgidir.

Yasa metninden de açıkça görüldüğü üzere, İslam Dini İşleri ve Vakıflar Bakanlığı ile özel vakıflar tarafından yönetile gelen medreseler Milli Eğitim Bakanlığına devredilmiştir. Bunun sonucu olarak yüksek din bilginleri yetiştirilmek üzere üniversitede bir İlahiyat Fakültesi kurulmasına ve ayrıca imamlık ve hatiplik gibi din hizmetlerini görececek kişilerin yetiştirilmesi için de ayrı bir meslek okulu açılmasına karar verilmiştir.

Osmanlı Devletinde Birlik Yoksunluğu

1789-1799 döneminde yer alan Fransız İhtilali ile başlayan ve 1848 İhtilalleri ile pekişen Avrupa’daki ulusçuluk hareketlerinin en büyük etki gösterdiği coğrafyaların başında Osmanlı İmparatorluğu toprakları yer almıştır. Avrupa’daki bu gelişmelerin giderek güçlendiği 19 uncu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu’nda genişleme döneminden beri dil, kültür ve inanç birliğinin

olmaması, ülke genelinde eğitim birliğinin oluşturulmamasında da temel etmen olmuştur. Ulusal birliğin temel dayanaklarındaki bu noksanlar, biraz önce de belirttiğim üzere, giderek Devletin çöküşüne ve parçalanmasına yol açmıştır.

Bu durumu, Ord. Prof. Enver Ziya Karal, “Büyük Osmanlı Tarihi” isimli beş ciltlik kitabının ilk cildinin **“Yakın Çağların Başında Osmanlı İmparatorluğu’nun Genel Durumu”** bölümünde şöyle açıklamaktadır: “Bu geniş sınırlar içinde uzanan toprak ve suların yer kaplamı aşağı yukarı 4 milyon kilometre kare, nüfusu ise aşağı yukarı 25 milyondur. **Nüfusun göze çarpan özelliği her türlü birlikten mahrum oluşu idi. Irk bakımından** imparatorluk halkı, türlü kökenlerden gelmekte idi. İmparatorluğu kuran, genişleten ve yöneten **Türkler yanında**, onların idaresini kabul etmiş olan **Grekler, Latinler, Slavlar Çerkezler, Gürcüler, Ermeniler, Sami kökten olan Araplar ve Yahudiler vardı. Türklerin müsamahalı (hoşgörülü-göz yuman) siyaseti sayesinde her ırk veya ırk bölümü, dil, din ve geleneklere sahipti.** Bundan ötürü İmparatorlukta din ve kültür birliği de kurulamamıştı.” İmparatorluk’ta farklı milletler için ortak bir eğitim yapılanması kurmak düşünülmediği için dil birliği de yoktu.

Osmanlı yönetimi, her türlü birlikten yoksun bu toplumsal yapıyı, çağın ortaya çıkardığı ve gerekli kıldığı yasal ve kurumsal yapılanmalardan da uzak tutarak, yönetimdeki hata ve zafiyetlerin de etkileri ile birlikte sürdürerek hayatta kalmaya çalışıyordu. Bu çabanın, ulusçuluk akımlarının süratle geliştiği 19 uncu yüzyılda sürdürülmeye çalışmasının, ortaya çıkardığı sorunları ABD’li tarihçi Justin McCarthy, dilimize “Ölüm ve Sürgün” ismi ile çevrilen kitabında şu şekilde açıklamıştır: **“1800 yılında, Anadolu, Balkanlar ve Güney Rusya bölgesinde muazzam bir Müslüman yurdu bulunmaktaydı. Müslümanlar bu toprakların sadece yöneticileri olmakla kalmıyor, aynı zamanda halkının da çoğunluğunu hatta Balkanların büyük kısmı ile Kafkasya’nın bazı yöreleri gibi çoğunlukta olmadığı yerlerde bile, bölge nüfusunun azımsanmayacak kadar yüksek oranını teşkil ediyorlardı. ... 1923 yılına gelindiğinde ise Müslüman toprağı olarak sadece Anadolu, Trakya ve Güney Kafkasya’nın bazı bölgeleri kalmıştı. Balkanlardaki Müslümanlar**

¹ Karal Enver Ziya Ord. Prof., “Büyük Osmanlı Tarihi” Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt 1, sayfa 1.

hemen hemen yok olmuş, yani ölmüş veya göçe zorlanmıştı; ... Çoğunluğu Türk olan milyonlarca Müslüman ölmüş, milyonlarcası da şimdi Türkiye dediğimiz yere kaçmışlardı. **1821-1922 arasında, 5 milyondan fazla Müslüman topraklarından sürülmüştü. Beş buçuk milyon Müslüman da ölmüştü; bir kısmı savaşlar sırasında katledilmiş, geriye kalanı da mülteci olup açlık ve hastalıktan kırılmıştı. Balkanlar ile Anadolu ve Kafkasya tarihinin çoğu, o topraklardaki Müslüman mültecilerin akıbetiyle (kötü durumlarıyla), Müslüman ölümlerinin sayıları incelenmeden yeterince anlaşılabilir.**²

Karal, Osmanlı toplumun ırksal bölünmüşlük yanında inanç bölünmüşlük durumu için de şu gözlemlerde bulunmuştur: “İslâmlık, Hıristiyanlık ve Musevilik, İmparatorluğun belli başlı inanç sistemleri idi. Fakat bu sistemler de aralarında mezheplere ayrılmakta idi. İslâmlar: Sünnî, Şii, **Vahhabî, Hıristiyanlar, genel olarak, Katolik, Ortodoks, Protestan ve Museviler ise Maminler, Talmuçular ve Karaimler bölümlerine ayrılmıştı. İslâmlar, İmparatorluk nüfusu içinde Hıristiyanlara göre çoğunluk idi.**³” Her üç din üzer mezhebe ayrılmış olmakla birlikte bu mezhepler de kendi için tarikatlara bölünmüştü. **İnançlar içi bölünmüşlükler de birbirleri ile barışık olmaktan çok çatışır durumdaydı.**

Tarihçi McCarthy, Osmanlı İmparatorluğundaki ulusal birliğin olmayışına ilişkin olarak şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “**Osmanlılar, İmparatorluklarının başlangıcından itibaren Hıristiyan zümrelerin varlığına ve kısıtlı bir kendi kendini yönetmeye dayalı millet sistemi vasıtasıyla dine dayalı farklılığa izin vermişler hatta bu farklılığı güçlendirmişlerdi. Osmanlı’da millet diye anılan her din grubuna geniş özerklik tanınmıştı. Eğitim, mahkeme ve hayır kurumlarının yönetimi din görevlilerinin kontrolündeydi. ... (her millet) çoğu zaman diğer gruptan insanlardan soyutlanmış olarak kendi aralarında yaşıyor ve çalışıyordu. ... Osmanlılar, millet sistemi içinde devlete doğal bağlılığı olmayan bir tebaanın varlığını kabul etmişti; devlete bağlılık beklenmiyordu ve çoğu zaman da sadakat gösterilmiyordu. Asayiş korunduğu ve vergiler ödendiği sürece Osmanlılar, bireylerin devlete olan duygularına çok önem vermiyorlardı. ... ‘Osmanlı’ denince akla gelen bir ulus değil, bürokratlar veya askeri liderler gibi devlet erkânıydı. ... 19. Yüzyılda**

² McCarthy Justin, “Ölüm ve Sürgün” Türk Tarih Kurumu 3. Baskı 2018, s. 1.

³ Karal, y.a.g.e. aynı cilt s. 1.

'milliyetçilik' duygusu Osmanlı Hıristiyanları arasında yayıldıçça Osmanlı azınlıklarının milliyetçiliği İtalyan ve Almanlarda görülen 'ırkçı' karaktere büründü, fakat dine duyulan güçlü bağlılık hiç sönmedi. Rum, Bulgar ve Ermenilerde görülen milli bilincin çoğu, hatta tamamı dini kimliklerden kaynaklanıyordu. ... Uzun yıllar süren ve kendilerine has geleneksel dini hoşgörülerinden dolayı Osmanlılar çok az takdir edildiler. Kaderin cilvesine bakınız ki, bu hoşgörünün bedelini ağır ödediler. **Yabancı güçler, Hıristiyan azınlıkları korumak ve din kardeşliği mazeretini Osmanlı'nın iç işlerine karışmak için kullandılar. Hıristiyan millet mensupları da bu dinsel farklılık duygusundan hareketle Osmanlı karşıtı milliyetçiliklerini yarattılar.** 19 uncu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu içinde görülen ekonomik ve toplumsal değişimler, Hıristiyanlara üstünlük duygusu verdi ve onların Müslüman yöneticilerine duydukları nefreti derinleştirdi. **Hıristiyan azınlıklar, Avrupa'daki Hıristiyan güçlerle aralarında kurdukları bağdan kuvvet alarak ve üstün eğitim sistemleriyle, 19 uncu yüzyılın ekonomik fırsatlarından aşırı oranda yüksek yarar sağladılar. Misyonerler ve diğerleri onlara üstünlük duygusu öğretti.** ... Azınlıkların milliyetçiliklerindeki dini öğeler iki şekilde önemli rol oynadı. Öncelikle, milliyetçilerin amaçlarının billurlaşmasına ve ödün kabul etmez şekilde şiddetlenmesine neden oldu. ... **Diğer yandan dine dayalı milliyetçilik, düşman tanımayı da kolaylaştırdı. ... Müslümanlar, sırf Müslüman oldukları için, her milliyetçi grup tarafından ulusal düşman görüldüler.**⁴⁹

McCarthy, kitabının izleyen sayfalarında, 19 uncu yüzyılda Hıristiyanlar arasında güçlenen ulusçuluk akımları sonucu yer alan başkaldırıları ve bunun yol açtığı savaşlar konusunda da bilgi vermiştir.

Osmanlı Devletinde Hıristiyanlar arasında yayılan ulusçuluk akımlarının giderek güçlendiği 19. Yüzyılda yer alan ve parçalanmasına yol açan önemli başkaldırıları Tablo 1 de yer almaktadır. Başkaldırıları ile ilişkin tüm resmin görülebilmesi için Tablo 1 de Müslümanların isyanlarına da yer verilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin dil, kültür, inanç ve eğitim birliğini sağlayamamasının yol açtığı gelişmeleri kuş bakışı gördükten sonra şimdi de "millet sistemi" altındaki eğitim farklılıklarına daha yakından inceleyebiliriz.

	İsyanlar	Yıllar
1	Pazvantoğlu-Vidin-Bulgaristan	1795-1802
2	Hicaz-Vahhabiler	1801
3	Kabakçı Mustafa	1807
4	Sırp lar	1804-1817
5	Yunanlılar-Mora	1815-1830
6	Tepedelenli Mehmet Ali Paşa	1824-1827
7	Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa	1831-1840
8	Cidde olayları ve Suriye İsyanları	1858-1860
9	Karadağ	1861-1864
10	Girit	1866-1868
11	Bosna-Hersek	1875-1876
12	Bulgarlar	1848-1876
13	Ermeni ihtilal cemiyetleri kurulması	1880-1915
14	31 Mart	1908-1909
15	Yemen	1908-1911
16	Arnavut	1909-1912

Kaynak: Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Büyük Osmanlı Tarihi içindeki bilgilerden derlenmiştir.

Osmanlı İmparatorluğunda Müslüman uyrukların eğitim yapılanması

Genel Bilgiler

Ülkemizde, Osmanlı İmparatorluğundaki eğitim yapılanmasına yönelik en kapsamlı inceleme Osman Nuri Ergin'in ilk baskısı 1943 te, ikinci baskısı ise 1977 yılında yapılmış olan "Türk Maarif Tarihi" isimli beş kitaplık eseridir⁵. Bu eserin, dili sadeleştirilerek yeni baskısının yapılmamasını önemli bir noksanlık olarak görmekteyim.

Ergin kitabının ön sözünde kitabını beş kısma ayırdığını belirttiikten sonra her kısmın içeriğini de özetle tanımlamıştır. Konumuzla ilgisi bakımından

ilk üç bölüme ilişkin tanımlamaları alıntılıyorum: **“Birinci kısım: Araplaşma ve skolastik tedris (öğretim) devridir. İstanbul’un fethi tarihi olan 1453’ten başlar 1918 senesi sonuna kadar 465 sene sürer. Bu devir milli değil daha ziyade dinidir. Hele Türkçeye hiç kıymet verilmemiş, Türkün öz dili mekteplere ve medreselere asla sokulmamıştır. İkinci kısım: Garplılaşma (Batılılaşma) ve yenilik devridir.** Bizde ilk Garplılaşma hareketi tarihi sayılan 1773’ten 1923’e kadar 150 sene sürer. Bu devre de ne tamamı ile milli, ne tamamı ile dini diyemeyeceğimiz gibi yine tam manası ile garplılaşma da sayamayız. Osmanlıca adı altında Türkçe mekteplere girmiş, fakat Arapça, Farsça, Fransızca ve İngilizce ile birlikte yaşamıştır. Üçüncü kısım: Türkleşme ve milliyetçilik devridir. 1923’te ve Cumhuriyetle lâiklik esasının kabulü ile başlar. Arapça, Farsça mektep programlarından çıkarılmış, Osmanlıca terk edilerek doğrudan doğruya açık ve sade Türkçeye ehemmiyet ve kıymet verilmiştir⁶.”

İncelediğimiz konu temelde halkın çocuklarının eğitim ve öğrenimi ile ilgili olduğu için saray okullarını inceleme kapsamı dışında tutacağım. Ancak hiç bahsetmemiş olmamak için saray okullarına da kısaca değinip geçeceğim. Üç saray okulu vardır. Bunlardan ilki **“Şehzadeler okuludur.”** Adından da anlaşılacağı üzere bu okula padişahın çocukları devam ederdi. Şehzadelerin çocukları ise sarayın kendilerine ayrılan bölümlerinde veya Taşrada iseler de kendi saraylarında eğitim alırlardı. Eğitim içeriği, halk çocuklarının gittiği sıbyan okulları ile aynı idi. Yalnızca Kur’an’ı Kerim okutulur, namaz sureleri ezberletilir ve yazı öğretilirdi. Bu okuldan sonra şehzadeler özel hocalardan ders alırlar ve böylece, bilgi ve kültür dağarcıklarını geliştirirlerdi. İkincisi ise üç yıl öğrenim veren **“Enderun Okuludur.”** Bu okula öğrenciler, devşirme yöntemi ile toplanan Hıristiyan çocukları olan “Acemi oğlanlar” arasından seçilirdi. Bunlara ek olarak Osmanlı Devletine bağlı olmayı kabul eden kralların rehine olarak alınan çocukları da bu okula devam ederlerdi. Bu okula devam edenler sarayda, orduda, ve hükümet işlerinde çalışmaya hazırlanırdı. **Bu okula Türkler alınmazdı⁷. Bu durumun doğal sonucu olarak da 18 inci yüzyıla değin, Devletin yüksek kademelerinde görev yapan Türklere çok az rastlanılırdı.** Üçüncü saray okulu ise “Meşkhane”dir. Bu okulda saraydaki eğlencelerde görev yapacak olan müzisyenlerin eğitimi yapılırdı.

⁶ Ya.g.e. s. XII.

⁷ Ya.g.e. s. 11.

Sıbyan okulları

Osmanlı İmparatorluğunda, Tanzimat Dönemine kadar sıbyan (çocuk) okulları (bir başka adı ile mahalle mektebi veya iptidaî mektepler), başta padişahlar ve yüksek görevde bulunanlar olmak üzere, zenginlerin kurdukları vakıflar tarafından yaptırılan **camilerin yanında ayrılan bir odada yer alırdı**. Bu okulların eğitim içeriğinin belirlenmesinde Sultan II. Beyazıt'ın vakfiyesinin koyduğu kuralların başlangıcı oluşturduğu kabul edilmektedir. Anılan vakfiyede yer alan kurallar, güncel Türkçemiz ile şöyle belirlenmişti: **“Okulu da öğretmen ve yardımcısının yetimlere ve fakir çocuklarına Kur’an’ı Kerim’i öğretmeleri için vakfettim. Saygın bir Kur’an hafızı ve namazın kural ve şartlarını da bilen ve çocuk eğitmeye uygun ve yetenekli bir kimse, okulda otuz yetim ve fakir erkek çocuğuna Cuma günü dışındaki günlerde Ulu kitaba bakarak, Kur’an’ı güzel okutarak ve layık olduğu şekilde öğretip bildirsin ve geçmişte ve geçmiş derslerde öğrendiklerini dinleyip ve namazla ilgili bilgileri okutup anlatsın. Terbiye edilmesi gerekenleri terbiye etsin, hizmetinde daima ciddi olsun, çocukların evlerine dönme zamanı geldiğinde bu Vakfı yapanların ruhu için okunan ve yetimlerin okudukları Kur’an’ın kabulü için dua ettirsin ...”**⁸ Ergin kitabında, Fatih ve II. Beyazıt'tan sonra da okul yaptıranların bu kuralları Vakfiyelerine aynen aldıklarını belirtmiş ve daha sonraki Vakfiyelere kaligrafi ve diğer bazı derslerin de konulduğunu da eklemiştir.

Gelir durumu iyi olan aileler, çocuklarına özel hoca tutarlardı. Sıbyan mektepleri, erkek çocuklarına okuma yazmayı öğretmek için açılmıştı, ancak sonradan kız çocuklarının da devamına izin verilmiştir. Bu okula çocuklar 5-6 yaşlarında yazılabilir ve 3-4 yıl öğrenimlerine devam ederlerdi⁹. Öğrenime devam etmeyecek ve aile işlerinde çalışmayacak olanlar ise bir meslek öğrenmek üzere bir usta yanına verilir. **Daha yüksek düzeyde eğitim alacak çocuklar ise medreselere devam etmek durumundaydı. Her iki okul da İmparatorluğunun kuruluşundan Tanzimat dönemine gelinceye değin geçen dört yüz yılı aşan sürede yapılarını ve eğitim içeriğini değiştirmeden aynen muhafaza etmişti.** Bugünkü anlamda orta öğretim veren bir okul henüz açılmamıştı. Ergin, sıbyan okullarındaki öğrenim konusunda su saptamayı yapmıştır: **“Sıbyan mektepleri çocuklara Kur’an**

⁸ Ya.g.e. s. 83.

⁹ Akyüz Yahya Prof. Dr., “Türk Eğitim Tarihi”, İstanbul Kültür Üniversitesi yayınları, 1997 s. 73.

okutmak, namaz kılınması usullerini ve namazda okunacak ayetleri ve duaları öğretmek ve birazda yazı yazdırmak gibi üç gaye ile kurulmuşlardır. Buradaki yazı, kaligrafi karşılığıdır. Yoksa yazı yazmayı yani bir şeyler kaleme almayı öğretmek demek değildir. Buna mukabil **ameli (günlük) hayatta onlara yarayacak hesap, dünyayı tanıtacak coğrafya, geçmiş zamanı bildirecek, geçmişlerinden ibret aldırarak tarih gibi derslerin ve bilgilerin bu mekteplerin kapısından içeri sokulmadığı görülüyor. Türkçeye ise hiçbir yer verilememiştir. Taaccübe (şaşırmaya) yer yok! O devirde bu dersler daha büyük ve daha esaslı birer ilim müessesesi (kurumu) olan medreselere ve mekteplere bile sokulmamıştı.**¹⁰ Sıbyan okullarındaki hocaların ücretleri, Vakıflarca karşılandığı gibi, öğrenci aileleri de Hocalara ve okula aynî (parasal olmayan, gıda maddeleri ve benzeri şeyler) ve parasal destekler de verirdi.

O yıllarda, 3-4 yıl sıbyan mektebine devam eden yetim ve fakir çocuklarının, medreseye ve daha sonraları kurulan askeri okullara devam etmedikleri durumlarda, öğrendikleri okuma ve yazmayı koruyabilmek için gazete, dergi ve kitaba ulaşmaları mümkün olmadığından, birkaç yıl sonra öğrendiklerini de unuttuklarını, işlevsel olarak okur-yazarlıklarını yitirdiklerini söyleyebiliriz.

Sıbyan okullarındaki öğrenimin düzeyinin yetersizliğini belirten **Mustafa Reşit Paşa'nın** Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'a (Deniz Subayı Yetiştiren Okul)başvuran öğrenci adaylarına ilişkin 1842 yılındaki bir gözlemini de alıntılama uygun olacaktır: **"Günümüzde, adı geçen okulda mevcut öğrencilerin çoğu küçük çocuk olup, henüz Kur'an'ı Kerim'i okumayı ve sülüs tarzı yazı yazmayı başaramadıkları için, bir süre onların öğrenimi ile zaman geçirildiğinden, bundan sonra bu okula yazılacak öğrencilerin 14-16 yaşlarına kadar Kur'an'ı Kerim'i okumayı ve sülüs tarzı yazıyı öğrenmiş olan, sağlığı yerinde ve bedensel arızası olmayan kaptan çocukları olmaları ..."**¹¹ öngörülmüştür.

Karal, kitabının İkinci Cildinde, Ergin'in yukarıda yer alan açıklamalarına ek olarak, sıbyan okulları ile ilgili olarak da şu gözleminde bulunmuştur. "... Sıbyan okullarına imparatorluğun her tarafında köylere varıncaya kadar

¹⁰ Ergin, y.a.g.e. s. 86.

¹¹ Ya.g.e. s. 319.

rastlanmakta idi: ... **Hayır sahipleri tarafından vakıf suretiyle cami ve mescitlerin yanında yaptırılmışlardı. Çoğu geniş bir odadan ibaretti. Her okulun medrese tahsili (öğrenimi) görmüş bir öğretmeni vardı.** Öğretmenlerin çoğu imam ve müezzinler teşkil ediyordu. Bu okullara dört yaşından itibaren başlandığı için aynı zamanda Ana Okulu karakterini de taşıyorlardı. Bazı okullarda kız ve erkek çocukları karma olarak ders görüyorlardı. Öğretilen dersler, elifba (alfabe), Kur'an okumak, **ilmühal (din dersi), yazı ve hesaptan ibaretti. Eğitim vasıtası (aracı) olarak da dayak ve falaka kullanılırdı.** ... Bu öğretim ve eğitim konu ve usulleri çok iptidai idi (ilkeldi). Bu sebeptendir ki **Sıbyan mekteplerini bitirenler hayatta yarayacak bilgilerden mahrum (yoksun) bulunuyorlardı. Türkçe okuma ve yazmayı bile beceremiyorlardı. Tanzimat'a (1839-1876) gelinceye kadar Sıbyan mekteplerinin durumunu ıslah etmek (düzeltme, iyileştirme) için hiçbir şey yapılmamıştı. Tanzimat adamları her ne kadar bu okulları ıslah etmek istediler ise de muvaffak olamadılar (başaramadılar). Çünkü bunlar Evkaf Nezaretine (Vakıflar Bakanlığına) bağlı idi. Bu nezaret ise ilmiye sınıfından yetişmiş ve her türlü yeniliğe düşman olan ulemanın idaresinde idi.** ... Mahmut II. (1808-1839)'ye gelinceye değin; Sıbyan mektepleriyle medrese veya aynı mekteplerle medresenin dışında kurulmuş olan askeri okullar arasında bir öğretim kademesi mevcut değildi.¹²

Karal'ın verdiği bu bilgilerden de görüldüğü üzere, **Osmanlı Devleti, kurulduğu günden Tanzimat dönemine değin, halktan aldığı (aşar,- tarımsal ürünün onda biri-, ağnam, -hayvan sayısına göre alınan- vergi, gümrüklerden alınan vergiler ve diğer resim ve harçlardan) vergilerden oluşan kamu kaynaklarından, askeri okullar hariç, diğer çocukların eğitim ve öğretimi için pay ayırıp okullar yaptırmadığını ilköğretim için öğretmen yetiştirmediğini ve öğretmen maaşı ödemediğini açıkça göstermektedir.** Bu durum, diğer bir deyişle **Devletin 1800 lü** yılların ortasına kadar bir Eğitim Politikası ve Bakanlığı olmadığı anlamını da taşımaktadır. Okullar ve öğretmen maaşları bu okulları yaptıran vakıfların gelirlerinden ödenmiştir. **Bunun doğal sonucu olarak, İmparatorluğu Müslüman olmayan halkının da**

¹² Karal, .a.g.e. Cilt II s. 170-171.

dinsel kurumlarının açtığı okullarda kendi çocuklarını, kendi kültür, gelenek ve çıkarları doğrultusunda eğitmesini beraberinde getirmiştir.

Sıbyan mekteplerinin iyileştirilmesi amacıyla, Sultan Abdülaziz döneminin ilk yıllarında, 1862 yılında bir girişim yapılmıştır. Buna göre İstanbul'daki 360 sıbyan okulu, 12 bölgeye ayrılmış ve her bölgenin merkezindeki okullarının yanında ikişer okul daha seçilerek, toplamda 36 okul uygulama okulları olarak belirlenmiştir. **Uygulanan yenilik ise Arap harflerini yazarak öğrenmelerini sağlamak üzere, öğrencilere birer taş tahta ve taş kalem ve birer de divit (mürekkepli yazı kalemi) bedelsiz olarak dağıtılmıştır¹³. 1860 lı yıllarda, İmparatorluk genelindeki sıbyan okulları sayısı 12,509 adet olup öğrenci sayıları ise 524,770'tir¹⁴. 1860 lı yıllarda bu okulların giderleri vakıfların gelirleri ve hayırseverlerin bağışları ile karşılanıyordu. Öğretmenlerin tümü medrese mezunu oldukları için çocuk eğitimi konusunda pedagojik bilgidен yoksunlardı¹⁵.**

Eğitim tarihçisi Necdet Sakaoğlu, 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayınlanıncaya değin eğitimde yapılan iyileştirme çalışmalarının sistemsiz olduğunu, iptidai okullar üzerindeki okullar konusunda sistemli yapılanmaya 1860 lı yıllardan sonra başlanabildiğini belirtmektedir¹⁶. **Sakaoğlu, öğrencilerin kara tahtaya ve küçük taş tahtalara yazıp silerek yazmayı öğrenmeleri sağlama önlemleri uygulamaya konulabilmesi için anılan Nizamnameye, "Arabistan usulüne tevfikan (uygun olarak) ve Mekke ve Medine'de olduğu misillü (gibi) eşkâl-i hurufiyeyi (harf şekillerini) yazıp bozmak ve bis-sühüle (kolaylıkla) bellemek üzere ..." ibaresinin, tutucuların Kur'an harfleri yazılıp siliniyor, taş tahtalar yere konuyor eleştirilerini önleyebilmek amacıyla konulduğunu yazmaktadır¹⁷.**

Birinci Dünya Savaşı'na girilmeden önce 1913-1914 öğrenim yılında İmparatorluk genelinde, Müslüman öğrencilerin devam ettiği resmi ve özel sıbyan mektepleri ile öğrenci sayıları Tablo 2'de yer almaktadır.

¹³ Ergin, a.g.e. s. 464-466.

¹⁴ Karal, a.g.e. cilt III, s. 194-195.

¹⁵ A.g.e. s. 195.

¹⁶ Sakaoğlu Necdet, "Osmanlı Eğitim Tarihi", Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları Ekim 1993, s. 76.

¹⁷ A.g.e. s. 76.

Tablo 2'nin kaynağında, Sultani, İdadi ve bu düzeylerdeki okulların iptidai bölümlerinde okuyan öğrenci sayısı da 23,756 olarak verilmiştir.

Bu durumda, 1913-1914 döneminde sıbyan okullarına devam eden öğrenci sayısı (544,730 + 23,756) = 568,486 olmaktadır. 1860-1914 arasında geçen 54 yıllık sürede sıbyan okuluna giden öğrencilerin ve okulların sayısında kayda değer bir değişme olmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 2			
1913-1914 dönemi iptidai (Sıbyan) okulları, öğretmen ve öğrenci sayıları			
	Resmi	Özel	Toplam
Resmi Okullar	4,522	7,498	12,020
Öğretmen-memur			
- Erkek	7,038	5,818	12,856
- Kadın	1,232	2,150	3,382
Toplam	8,270	7,968	16,238
Öğrenci	258,349	286,381	544,730
Öğrenci/ Öğretmen-Memur	31	36	34

Kaynak: "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924", T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Cilt 6 Kasım 2000 sayfa 182, 5.12 Vilayet ve livalardaki (bağımsız sancaklarda) bütün iptidailerde öğrenci sayıları 1913-1914.

1870 yılında, Maarif Nizamnamesinin dördüncü maddesine göre, sıbyan okullarının bulunduğu mahallelerin halkının "tedris meclisi" ve "tedris meclisi şubeleri" oluşturulmuştur. Aynı maddeye göre de, bu **okulların yapım ve onarım giderlerinin, öğretmen ücretleri ile diğer okul giderlerinin bulunduğu mahalle ve kent dışındaki (kariye) okulların benzeri giderlerinin de ilgili yerleşim birimindeki halkın karşılaması kuralı konulmuştur**¹⁸. Görüldüğü üzere, 1870 yılında dahi ilkokul düzeyi eğitim giderlerini Devlet değil halk karşılamaya devam etmektedir. Bu tedris meclis ve şubelerine,

sıbyan okullarının öğretmenlerini atama ve yeterli bulmadıklarının görevine son verme yetkisi de verilmişti. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi edinmek isteyenler, Ergin'in kitabının 895-906 sayfalarına bakabilirler. Ancak gerek **1862** ve gerek **1870** yılındaki düzenlemeler çerçevesinde sıbyan okullarının eğitim içeriğinde herhangi bir değişiklik yapılmamış ve Vakıflar Bakanlığına bağlılıkları da sürdürülmüştür. **1870** yılında alınan kararlar da **1876** yılında başlayan Osmanlı-Rus savaşı nedeni ile etkin bir biçimde yaşama geçirilememiştir¹⁹.

1873 yılında, Maarif Nazırlığına (Eğitim Bakanı) Cemal Paşa getirildi. Sıbyan okullarında eğitimin iyileştirilmesi için bu tür eğitim için yetenekli öğretmen gerektiği anlayışı ile **“Dar’ül muallimini sıbyan” (çocuk öğretmen okulu) kurulmuştur**²⁰. Bu gelişmenin yaşandığı süreçte, bir genç öğretmenin açtığı özel sıbyan mektebinde, eğitim konusunda ve okulun fiziki yapısında yaptığı bazı iyileştirmeler sonucu yaşadığı olaylar konusunda Ergin'in kitabında ye alan ilginç bir olayı da burada aktarmakta yarar görüyorum. Olayı yaşayan ve 1938 yılında yazan Korgeneral Galip Pasinler'dir: “Henüz (1873-4 yılı olmalı) altı yaşlarında idim. **Selanik'te benden büyük kardeşimle meşhur Kerim Hafız mektebine devam ediyorduk. O zaman için Kerim Hafız en münevver (aydın) genç hocalardan idi. Amma tedris (öğretim) usulü eski şekilde, ... ve yerlerde oturuyorduk. Hocanın başucunda falaka, ders odasının kapısı yanında geldi gitti tahtası. Çocuklar hep birden muhtelif nevide elifbe (Osmanlı alfabesinin çeşitli harfleri) veya elham suparasını (Allah'a şükür kitabını) okuyorlar. Bir gürültüdür gidiyor. Mektebimizin başka mekteplerden farkı, yalnız hoca efendi gençtir, dikkatlidir. Rahlesine (hocanın önünde bulunan ve açılıp kapanabilen küçük X şeklindeki masa) getirdiği talebesini bizzat okutur, dinler mümkün mertebe intizama (olabildiğince düzene) dikkat eder. **Abdesthaneye (tuvalet) götürülecek toprak ibriklerle su içilecek desti (testi) tasları ayırmıştır. Pabuşluklar (ayakkabı konulan yerler) muntazamca (düzgünce) ve temizcedir.** Velhasıl (özetle) şehrin en iyi iptidai mektebi bu idi. Bir gün sabahleyin mektebe gitmek üzere hazırlandığımız vakit (zaman) **babam bizi yeni açılmış başka bir mektebe göndereceğini söylemiş** ve bizi hizmetçimize katarak o yeni mektebe göndermişti. ... Avluda yirmi otuz çocuk oyun oynuyorlar,**

¹⁹ A.g.e. aynı s.

²⁰ A.g.e. s. 468.

ortalarında dolaşan bir genç bizi görünce dikkatini bize çevirdi. Ve hizmetçimizin elindeki, babamızın yazdığı tezkereyi (üzerinde not yazılı kağıdı) aldı, okudu. ... Bu genç hocamız Şemseddin Efendi idi. ... Dershaneye giriniz çocuklar kumandası kulağımıza çarptı iki sıra olduk merdivenleri önce kendisi çıktı, biz de çıkmağa başladık. **Dershane kapısından girince karşısında burcu burcu kokan yepyeni çam tahtasından yapılmış sıralar iki tarafa dizilmiş ve ortada bir gezinti bırakılmış. Kapının solunda Şemsi Efendi duruyor ve onun arkasında iki ayak merdivenle çıkılır güzel bir kürsü ve duvara dayanmış bir siyah tahta ve silgi, tebeşir. ...** Yüksekte oturuyoruz, önümüzde yüksek ve dolaplı rahleler. Ne güzel! ... Hocamız bizi ... şimdiye kadar mektebe gidenlerle gitmeyenleri ayırdı. İki kısım yaptı ve hepimize alfabeyi (A, e, i, ü, ba, be, bi, bu ilh ...) usulünde ezberletmeğe ve kendisi bunları kara tahtaya yazmağa ve yazdırmağa başladı. Saate bir tatil yapar. Avluda bizi nezareti altında oyunla meşgul eder, jimnastik yaptırır ve aynı zamanda ders odasının kapı ve pencerelerini açarak bozuk havayı değiştirirdi. ... **Bir iki ay sonra bir gün sokakta bir kalabalık bir gürültü peyda oldu (ortaya çıktı). Fena sözler, küfürler söyleniyor, sofa kapısı kırılıyor ve içeriye hücum ediliyordu. Hocamız, ... Hemen yerinden fırladı ve komşunun bahçesine açılan bir pencereden atlayarak kaçtı. ... Dershaneye girdiler ve bizi küfürlerle dışarı attıktan sonra o canım sıraları, hocaların kürsüsünü ve kara tahtayı, pencere ve kapıları parça parça kırarak dershaneyi bir harabeye çevirdiler.** Ve biz de evlerimize kaçtık. Sebep! ... Şemsi Efendi çocuklara **gâvur (Müslüman olmayan) usulünde ders okutuyor.** Oyun oynatıyor ve jimnastik yaptırıyormuş. ...²¹ Şemsi Efendi kısa süre sonra okulu aynı şekilde yeniden açmışsa da, bir süre sonra benzeri bir saldırıya yeniden hedef olmuştur.

Yukarıya alıntıladığım olayda, sıbyan mektebinde okutulan ders içeriklerinde bir değişiklik yoktur, sadece öğretimde kolaylık sağlayacak ve dershaneyi daha sağlıklı kılacak bazı fiziki değişiklikler yapılmıştır. Ancak, bu kadar değişiklik bile bağnazların şiddet uygulamasına yol açmıştır.

1326 (1910/1911) yılı Genel Bütçesinin Maarif Vekâleti bölümü görüşülürken, **Maarif Vekili Emrullah Efendi**, iptidai okulların durumu konusunda şu açıklamalarda bulunmuştur. Uzun konuşmadan yapılan alıntılarının sonunda,

²¹ A.g.e. s. 473-474.

tutanağın hangi sayfasından alındığı parantez içinde gösterilmiştir²². Günümüz Türkçesi ile “... uygar ülkelerde okul binalarına çok büyük önem veriyorlar. **Okul binaları sağlığa uygun ve kurallara göre yapılmış (fenni) olmalıdır. Bugün çocukların çoğunun aldığı hastalıklar, göz ve göğüs hastalıkları, bazı gelişme bozuklukları (ademi neşvünema), ne kadar hastalıklar varsa onların kusurudur. Bunların sebebi okul binalarının gerekli şekilde yapılmamış olmasıdır. ... Geçmişte hükümet iptidai eğitime önem vermezdi. Bu adeta tasadduk (sadaka) gibi idi. İyilikte bulunmak isteyen, iyilik yapar, onunla idare olunurdu: fakat bugün artık şüphe yoktur ki bu, Devlete ait bir hizmet olmuştur.**”

Erzurum milletvekili Ohannes Varteks Efendi, iptidai okullara yönelik olarak şunları ifade etmiştir: “... iptidai okulların öyle kümes gibi yerlere yapılmayıp, gayet hıfzıssıhaya uygun ve güzel binalarda kurulmalıdır. Sadullah Efendi burada ise söylesin, **o da Bayburt’a gitti. 7-8 yaşındaki çocuklar böyle kümes gibi yerlere gidiyorlar. Sabahleyin okula giderken yüzünden kan akarken, akşam eve döndüğünde çehresinde sönük, soluk bir renk ile geliyor. ... Rica ederim, sağlığa uygun değilse, o okulları falan kapatalım. Yeni binalar yapalım, hasta bir vücuda sahip olanın fikri de hastadır. ... Öğretmenleri de okullara kıyas etmelidir. Bunun için yeni okul binaları yapıncaya kadar ve öğretmenler yetişinceye kadar bu okulları kapatmalıyız.**

Kırk Kilise milletvekili ve Maarif Vekili Emrullah Efendi eleştirileri yanıtlarken şu açıklamalarda bulunmuştur. “... **Okul binalarının durumu gerçekten pek fena bir derecedir. Birçok okullar var ki, çocuklar toprak üzerine oturuyorlar.** Bu gibi durumların artık devam etmemesine gayret edeceğiz. ... Medreseler için dediğiniz gibi, Maarif Nezareti bir taraftan onların ıslahına müdahale etmekle beraber diğer taraftan öğretmen yetiştirmek için o unsura da müracaat edeceğim. ... **Fakat benim ümidim o öğretmen okullarındadır. O öğretmenler köylere gitmeli, köyün öğretmeni olmalıdır. ... Öğretmen sadece çocukların öğretmeni değil, köyün de öğüt vereni olmalı, köyün adeta bilgisi (velinimet) olmalı. Böyle öğretmen isteriz.**”

Karesi (Balıkesir) milletvekili Abdülaziz Mecdi Efendinin eleştirilerinden bir

²² Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC) Devre 1, İctima Senesi 2, Yüz yedinci İnikad, 25 Mayıs 1326 Salı. s. 62-63-70-71-72-73-78-79

bölümü de şöyledir. **“Tuttuğumuz bu yol iyi bir yol değildir. En çok iptidai okul eğitimine önem verilmelidir. Bunun için iptidai öğretmen okulları açılmalıdır. ... Ülkenin her tarafında iptidai öğretimi yaygınlaştırılmalıdır. ... 1299 (1883-1884) tarihinde, ki henüz vilayet merkezi olan Bursa’da daha o zamanlarda iptidai okulların adı bile duyulmamıştı. İşte o tarihte biz, Karesi’de iptidai okulu kurduk.**

İstanbul milletvekili Hüseyin Cahit Bey Maarif bütçesine ilişkin olarak şu değerlendirmelerde bulunmuştur. **“... Meşrutiyetimizin ilanından beri 5 tane Maarif Nazırı değişti. Hep iş görmek için çalıştılar. Ellerinden geleni yaptılar; fakat dikkat edilecek olursa, netice, hep birbirinin yaptığını bozmaya yönelik olmuştur. ... Eski durum ile karşılaştıramayız Çünkü hiç olmazsa okullarda öğretmenler vicdan özgürlüğü içinde söz söyleme hakkını kazanmışlardır; fakat hiçbir zaman okullarımız bir adım ileri atmamıştır. ... Ülkenin gelişmesi ve yükselmesi için yegâne ümidimiz, ordu ile birlikte eğitimdedir. Ordu bu ülkeyi koruyacak bir şeydir. Yaşatacak, can verecek olan şey, şüphesiz, eğitimidir; fakat bu kadar önemli olan bir şeyde plansız hareket edersek, ne yaptığımızı bilmeyerek yürürsek, bu milletin hali ne olacaktır? ... Sonra eğitimde ne amaç gözeteceğiz? Gayemiz nedir? Ne yapmak istiyoruz? Bunu da belirlemeliyiz. Bu memleket, biliyoruz ki, bir takım çeşitli unsurlardan oluşmuştur. Bu ülkenin yükselmesi, bütün bu unsurların birbirini anlamasında görülüyor. Birbirini anlaması, takdir etmesi ve hatta kardeş olarak yaşaması ileldir. ... Bu birbirine ortak bir Osmanlı terbiyesi sayesinde gerçekleşecek bir şeydir. Bugün bu çeşitli unsurlar, birbirine karşı son derece iyi niyet gösteriyor, uzlaşmaya doğru yürüyor; fakat unutmamalı ki asırlardan beri ayrı ayrı yaşamışlardır. ... O asırlardan beri ayrılan çeşitli terbiyeler, ancak eğitim sayesinde, okullar sayesinde (birleşebilmiş H.U.) olacaktır. Bu çeşitli unsurların aynı mekteplerde öğrenim görmeleri ile mümkün olacaktır. Bugün itiraf etmeliyiz ki, devlet okullarının bu durumuna göre, bir Ermeni, bir Rum çocuğu zor gelip bizim devlet okullarında okusun. Çünkü Rumların okulları bugünkü haliyle bizim okullardan daha iyidir. Bu Rum vatandaşlarımızın, Ermeni vatandaşlarımızın ve diğer vatandaşlarımızın gururla gösterecekleri ve bizim de üzüntü ile anacağımız gerçektir. ... Bugün Anadolu’yu gezecek olursanız, bizim iptidai okullarımızın yoksul (sefil), zavallı, sahipsiz (bikes) durumları karşısında diğerlerinin mükemmeliyetini görürsünüz. ... bizim en birinci amacımız, okullarımızı diğer unsurların rağbet edebileceği mükemmel bir hale getirmektir.”**

Yukarıya bazı alıntılar yaptığım, 1910/11 yılı Bütçesinin Eğitim Bölümünde gerek bakanın ve gerek bazı milletvekillerinin Osmanlı Devletinin ilkokul düzeyinde eğitim içeriği ve fiziki olanakları konusunda yaptığı gözlemler, İmparatorluğun 600 üncü yılında, ilkokulların fiziki ve eğitsel düzeyi keder veren ve üzen bir manzara sergilemektedir.

Osmanlı Devletinin ilkokul yapılanması, Müslümanlar için Vakıflarca yapılmış okullar, orta eğitim kurumlarının bünyesindeki ilkokullar, gayrimüslimlerin ilkokulları ile orta öğretim okullarının bünyesindeki ilkokullar ile, yabancı devletlerin açtıkları ilkokullar ile orta eğitim kurumları içindekiler olmak üzere bir yelpaze oluşturmaktadır. Bu yelpaze içindeki en düşük kalitede eğitim ve fiziki olanak verenlerin Müslüman Vakıflarının iptidai okullar olduğu hem yukarıdaki bilgilerden hem de izleyen bölümlerden açıkça görülmektedir.

Rüştiyeler

Askeri okullara alınan sıbyan mektebini bitirmiş öğrencilerin yazı yazmada ve Kur'an'ı okumada yetersizliklerinin gözlemlenmesi, bu okulların iyileştirilme gereğini ortaya çıkarmıştı. Bu yönde **1838 yılında yapılan çalışmalar sırasında, sıbyan okullarındaki ders içeriklerinin askeri okullar gibi meslek okullarında öğretilecek dersleri izleyebilmeleri için yetersiz olması nedeni ile bu bilgi açığını giderebilmek için bir ara okula daha gereksinim olduğu anlaşılacak "rüştiye" olarak anılacak okulların da açılmasına karar verilmişti.** Rüştiyeler bir anlamda başlangıçta ortaokul düzeyi olarak açılmışlarsa da sonraları, ilköğretimin ikinci kademesini oluşturmuşlardır. **Halka yönelik rüştiye okullarının açılmasından önce kamu hizmetinde çalışacak görevlilerin yetiştirilmesi amacıyla ilk olarak 1838 yılında Mektebi Maarifi Adliye ve 1839 yılında da Mekteb-i Ulûmi Edebiyye rüştiye olarak açılmıştır.**

Mektebi Maarifi Adliye, Devlet idaresinde çalıştırılmak üzere öğrenci yetiştirmek amacıyla kurulan bir okuldur. Okulun isminde adliye sözcüğünün bulunması, adli hizmetler için de memur yetiştirecek olmasından kaynaklanmamaktadır. Okulu açan padişahın mahlasının (şairlerin şiirlerinde kullandıkları isim) "adil" olması nedeniyledir²³. **Bu okul açılmadan önce, Devlet sıbyan okullarını başarı ile bitirenlerden seçtiği kişileri Bab-Ali ve Defterdarlıklara alır ve oradaki deneyimli bürokratların yanında yetiştirme**

²³ Ergin, a.g.e. s. 395.

yoluna giderdi. 19 uncu yüzyıla gelindiğinde, Napolyon savaşlarının açıkça ortaya koyduğu, orduların başarılarında okullarda eğitim görmüş subay ve kurmayların çok önemli katkısının olduğu gözlemlenmiştir.

Ancak bundan önce, Osmanlı donanmasının 6 Temmuz 1770 günü Rus donanması tarafından Çeşme Limanında yakılması, donanmada görev yapacakların Avrupa tarzı eğitim görmüş kaptanlarca yönetilmesi için 1773 yılında Mühendishane-i Bahri-i Hümayun (Deniz Subayı Okulu) kurulmuştu. **Okulun yönetimine getirilen Cezayirli Seyyid Hasan Paşanın Fransızca, İngilizce ve İtalyanca bilme yanında denizcilik konusunda Avrupa'daki yayınları izlediği de belirtilmektedir²⁴.**

1793 yılında da Mühendishane-i Berr-i Hümayun (Kara Topçu Subayı Okulu) kurup yurt dışından öğretmenler de getirerek çağın gereğine göre subay yetiştirmeye başlamıştı.

Orduda kazanılan bu deneyimlerin de etkisi ile, biraz önce belirttiğim üzere, Devlet memurlarının yetiştirilmesi amacıyla 1838 yılında rüştiye düzeyinde olmak üzere Mektebi Maarifi Adliye kurulmuştur. Mektebe, Arapça, Farsça, matematik, coğrafya ve daha sonraları da Fransızca öğretmek üzere öğretmenler tayin edilmiş ve 100 dolayında öğrenci alınmıştır²⁵. Mekteb-i Ulûmi Edebiyye ise yine rüştiye düzeyinde olmak üzere 1839 yılında açılmıştır. Bu okulun açılış amacı da, halka ve memur olmak isteyenlere, yanlış yazı yazabilme, bir konu üzerinde yazı yazabilme öğretilenecekti²⁶.

Bu iki okulun açılması gereğinin duyulması ve ilkinde coğrafya ve Fransızca derslerinin de konulmasının nedenlerini daha iyi anlayabilmek üzere, Karal'ın kitabından kısa bir alıntı yapmanın uygun olacağını düşünüyorum: **“Komşu bulunduğu Batı dünyasını tanımak, Osmanlılar için son derece önemli bir problemdi. Bunun için de Avrupa devletlerinin yüzyıllardan beri kullanmakta oldukları devamlı elçilik usulünü kabul etmeleri lazımdı. Halbuki yakın çağların başında Osmanlılar, henüz bu usulü kabul etmemiş bulunuyorlardı. Babiâli, Avrupa olaylarını iki kaynaktan öğreniyordu. Birinci kaynak, Eflak**

²⁴ A.g.e. s. 316.

²⁵ A.g.e. s. 397. Ayşegül Altınova Şahin “Osmanlı Devleti'nde Rüştiye Mektepleri”, Türk Tarih Kurumu, 2018 s. 98.

²⁶ Şahin., a.g.e. s. 108.

ve Buğdan beyleri idi. Bunların Avrupa başkentlerinde ajanları vardı. Avrupa havadislerini beylere gönderirler, onlar da bu havadisleri İstanbul'a iletirlerdi. İkinci kaynak, Babâli'nin Divan-ı Hümayun tercümanı idi. ... Eflak ve Buğdan beyleriyle Divan-ı Hümayun tercümanları Rum idiler. Türkler, yabancı dil öğrenmeyi henüz aşağılık iş saydıkları ve yabancı memleketlerde uzun müddet yaşamayı din bakımından uygun görmedikleri için, diploması hizmetinde Rumları kullanmayı çok tabii buluyorlardı. Hâlbuki Eflak ve Buğdan beyleri olsun, Divan tercümanları olsun zaman zaman yabancı devletlerin çıkarına çalışarak Osmanlı hükümetine ihanet ediyorlardı. ... Bundan başka 18 inci yüzyılın ikinci yarısında Avrupa büyük devletleri, Osmanlı topraklarını paylaşmak hususunda geniş ölçüde çalışmalara başlamışlardı. Bu devletlerin genel ve özel siyaset düşünceleriyle endüstri, ekonomi ve eğitim alanlarındaki ilerlemelerini yakından ve doğru olarak bilmek çok gerekli idi. Oysa ki, Osmanlılar devamlı elçilik usulünü kabul etmedikleri için bu mümkün değildi.²⁷ Yaptığım bu alıntıda yer alan "Türkler yabancı dil öğrenmeyi henüz aşağılık iş saydıkları" ifadesindeki Türkler yerine Müslüman uyruklar sözcüğünün kullanılmasının daha doğru olacağını düşünüyorum. Zira Osmanlı devletinde kamu görevlerinde Türklerden çok devşirmelere yer verilmekte idi. Diğer taraftan, İzleyen sayfalarda da değineceğim üzere, gerek Divan tercümanları ve gerek Eflak ve Buğdan Beyleri çoğunlukla Fener Rum Mekteb-i Kebir'inde eğitim görmüş kişilerdi. Bilindiği üzere, **Devletlerarası ilişkilerde diplomatların çok önemli rolü vardır. 19 uncu yüzyıl milliyetçilik akımları yanında ulusal çıkar kavramının dış ilişkilerde yer edindiği bir dönemdir. Bu diplomatların ulusal çıkarları savunabilmek için çok iyi yetiştirilmiş olmaları gerekir. Oysa gördüğümüz üzere, Osmanlı devleti kurucu unsur olan Türklere eğitim verecek yerde, diplomatik ilişkileri geniş ölçüde Rum ve Ermenilere emanet etmiştir. 2013 yılında yayınlanan bir araştırmaya göre, 1852-1922 tarihleri arasında Osmanlı Devleti Hariciye Nezaretinde 110'u Ermeni 63 ü Rum, 38'i de Musevi ve 23'ü de diğer gayri Müslimlerden olmak üzere toplamda 234 kişi Büyükelçilik de dahil çeşitli görevlerde bulunduğu belirtilmektedir²⁸. Tarihçi Bernard Lewis, Osmanlı Devletinde gayri Müslimlerin özellikle de Rumların çevirmen olarak görev yapmaları ile ilgili olarak şu tamamlayıcı bilgiyi vermektedir. "...**

²⁷ Karal, .a.g.e. Cilt 1, s. 9-10.

²⁸ Kayaoğlu Taceddin, "Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)" Türk Tarih Kurumu 2013, s. xxxi.

on yedinci yüz yılın sonlarından itibaren Türk topraklarındaki zengin Rum ailelerinin oğullarını genellikle İtalya'ya olmak üzere Avrupa'ya eğitim için göndermeleri adet oldu. Özellikle tıp okumalarının yanı sıra Osmanlı Devleti'nde tercüman olarak etkin rol oynamaya başladılar. ... Karlofça Antlaşması (26 Ocak 1699) görüşmelerinde Baş Dragoman Alexander Mavrokordato önemli ancak istisnai sayılmayacak bir örnek sunuyordu. O zamanlarda Osmanlılar yurt dışına bir elçi gönderdiğinde elçiye, neredeyse değişmez şekilde hep Rum olan bir dragoman eşlik ederdi.²⁹

Kayaoğlu'nun kitabında, 1852 yılı öncesinde Osmanlı Hariciyesinde görev yapan gayri Müslimler, kitabın kapsadığı dönem içinde olmadığı için doğal olarak yer almamakta, ayrıca içerdiği dönemde görev yapan bazı isimler de bulunmamaktadır. O nedenle, Büyükelçiliklerin web sayfalarından derlediğim bazı isimlere de aşağıda yer vermenin resmi tamamlayacağını düşündüm.

Osmanlı Devleti'nin Londra Büyükelçisi veya Maslahatgüzarı olarak görev yapan Rumlardan bazılarının isimleri belirtmek isterim. Argiropulos Efendi 7 yıl (1801-1806), Ramadani Efendi 10 yıl (1811-1821), Jean de Mavroyeni 21 yıl (1811-1832), Aleksandros Kalimaki Paşa 2 yıl (1846-1848), Kostaki Musurus Paşa 35 yıl (1850-1885), Kostaki Antopulos Paşa 7 yıl (1895-1902) ve Stefanaki Musurus Paşa 5 yıl (1902-1907)³⁰. Bir önceki dipnottaki makaleye ve Viyana, Paris ve Berlin Büyükelçiliklerin web sitelerine bakıldığında oralarda Osmanlı Devleti döneminde Büyükelçilik veya Maslahatgüzarlık yapmış Rum diplomatların isimleri de görülecektir. Üstelik aynı isimlerin bir büyükelçilikten diğerine atandıkları da gözlemlenecektir. Örneğin Londra'da iki yıl görev yapan Aleksandros Kalimaki Paşa Viyana'da 8 yıl (1857-1865) Büyükelçilik yapmış, Londra'da 35 yıl görev yapan Kostaki Musurus Paşa Viyana'da 2 yıl (1848-1850) Büyükelçi görevinde de bulunmuştur. Osmanlı Dışişlerinde Rumların egemenliğini zaman içinde zayıflatacak düzenleme, ancak Yunan isyanından sonra, 1823 yılında Bab-ı Ali'de "tercüme odası" kurulması ve bu odaya yabancı dil öğrenmek ve yetiştirilmek üzere Türklerin de alınması ile başlatılmıştır.

²⁹ Lewis Bernard, "Hata Neredeydi", Kronik Kitap 1. Baskı Kasım 2004, s. 39-40.

³⁰ Londra Büyükelçiliği web sayfası ve Musa Kılıç, "İlk İkamet Elçilerinin Halefleri Rum Maslahatgüzarlar 1800-1821", TAD, C.38/S. 65, 2019, 251-278.

Yukarıdaki bilgilerden de görüldüğü üzere, 1821 de Mora İsyanının başlaması ve 1829 da Yunan Krallığının resmen kurulmasından sonra bile Osmanlı Devletinde gayri Müslimler diplomatik temsilciliklerde önemli ölçüde görev yapmaya devam etmişlerdir.

1847-1874 yılları arasında İstanbul'da 18 adet rüştiye düzeyi okul açılmış ve öğrenci sayısı da 1874 yılı itibariyle 1859 a ulaşabilmiştir³¹. **Karal, 1860 yılı itibariyle, İstanbul'da açılanlar dahil, tüm İmparatorlukta rüştiye sayısını 52 ve öğrenci sayısını da 3,920 olarak vermektedir.** Şahin ise, kitabında 1860 yılında İmparatorluk genelinde 48 rüştiye ve 3,520 öğrenci olduğunu belirtmektedir³². Şahin, 1870 yılı için Rumeli'nde 77 ve Anadolu'da 80'e yakın rüştiye olduğunu belirtirken öğretmen ve öğrencilere yönelik sayı vermemektedir³³.

1876 yılına gelindiğinde, İmparatorlukta verileri derlenebilmiş 423 rüştiye okulunda 19,330 öğrenci bulunduğu belirtilmektedir³⁴. Bu öğrencilerin 2,099 u İstanbul'da, 298 şehremanetine (İstanbul Belediyesine) bağlı bölgelerde, 7,878'i Rumeli'de, 742'si Kuzey Batı Afrika toprakları ile Akdeniz'deki adalarda, 1,340'ı Arap topraklarında, 7,033'ü de Anadolu'daki rüştiyelere devam etmekte idi³⁵. Verileri derlenemeyen rüştiyelerdeki öğrenci sayıları ile toplam sayının yirmi binin üzerine çıkacağı ileri sürülmektedir. Bir önceki dipnotta yer alan kaynaktaki, 1884 yılında İmparatorluk genelindeki erkek ve kız rüştiyelerin toplam sayısının 500'e ulaştığı belirtilmektedir.

Rüştiyelerde dört yıl boyunca 95 saatten fazla okutulan derslerin 1891 yılında ulaştığı boyut Tablo 3'de yer almaktadır. Tablo 3'den de görüleceği üzere dört yılda en ağırlıklı olarak okutulması düşünülen dersler Fransızca 320, Arapça 224, Osmanlıca imla 224 ve Hesap 192 saattir. Bir önceki cümlede "en ağırlıklı olarak okutulması düşünülen" ibaresi bilinçli olarak kullandım. Çünkü biraz sonra bu derslerin düşünüldüğü gibi okutulmadığını göreceğiz. Genç kuşaklara kolaylık olması için derslerin günümüz Türkçe karşılıkları eklenmiştir. Ders çizelgesinde yer alan yanına parantez içinde Osmanlıca yazdığım Türkçe, halkın kullandığı Türkçe olmayıp Osmanlıcadır.

<p>Tablo 3 1891 yılında Padişah kararı ile dört ders yılında askeri ve sivil rüştiyelerde okutulması kararlaştırılan toplam 95 saatten çok olan dersler ve yıllık toplamları</p>

Ders adı	Her ders yılında okutulan saat	Toplam saat
Akaid-i Diniye (Din Dersi)	32+32+32+32	128
Türkçe (Osmanlıca) imlâ	96+64+64+0	224
Hesap	64+64+64+0	192
Genel Coğrafya	0+64+64+0	128
Osmanlı Coğrafyası	0+0+0+96	96
Arapça	96+64+64+0	224
Farisi (Farsça)	0+64+32+0	96
Fransızca	64+96+64+96	320
Türkçe güzel yazı	64+32+32+0	128
Fransızca güzel yazı	32+32+32+0	96
Resim	32+32+32+32	128

Kaynak: Ayşegül Altınova Şahin "Osmanlı Devleti'nde Rüştüye Mektepleri" TTK 2018 sayfa 258-259 dan uyarlanmıştır.

Rüştiyelerde dört yıl boyunca 96 saatten daha az okutulan dersler Osmanlıca okuma, Osmanlıca yazma, Osmanlıca gramer, geometri, muhasebe defteri tutma, Osmanlı tarihi, İslam tarihi, tabiat bilgisi, tatbikatı Arabiyye (uygulamalı Arapça) ve coğrafyaya girer.

Karal, 1877 yılında rüştiyelerin İmparatorluk genelindeki durumu için şu gözlemlerde bulunmaktadır: "... İmparatorluk genişliği dikkate alınır, devrede kulak kabilinden kalmaktaydı: 1877 de İstanbul'da ancak 21 erkek rüştiyesi vardı. Bunların öğretmen sayısı ise 167, öğrenci sayısı ise 1,797 idi. Kız rüştiyeleri ise 9 olup 38 öğretmen ve 309 öğrencisi vardı. Konya Vilayetinin tüm kazalarında mevcut **rüştiyelerin sayısı 16, öğretmen sayısı 16 ve öğrenci sayısı 954 idi.**³⁶" Karal, II. Abdülhamit dönemi sonunda İmparatorlukta **rüştiyelerin sayısının 400 kadar olduğunu belirtmektedir**³⁷. İslam Ansiklopedisinde ise şu bilgi yer almaktadır: "**II. Abdülhamid devrinin sonlarında imparatorlukta toplam 619 rüşdiye vardı; bunların yetmiş dördü kızlara aitti. Bütün rüşdiyelerde 40.000 kadar öğrenci öğrenim görüyordu.** Bu yıllarda müstakil rüşdiyeler büyük nahiye merkezlerine kadar yayıldı.

1910 yılında imparatorlukta **463 rüşdiye** öğretmeninden yalnız % 32'si **Dârümuallimîn-i Rüşdî** (öğretmen okulu) mezunu idi. Diğer öğretmenler ise başta medreseler olmak üzere diğer kaynaklardan sağlanmıştı, bir bölümü de yeterlilik sınavına girmiş “ehliyetnâmeli” öğretmendi. Çok farklı kaynaklardan gelen ve yeterli meslekî **formasyonu ve pedagojik bilgisi olmayan öğretmenler rüşdiyelerde** eğitimin niteliğini düşüren faktörler arasında yer almıştır. II. Meşrutiyet devrinde diğer **rüşdiyelere model oluşturmak üzere “numune rüşdiyeleri” açıldı**. 1909-1910 öğretim yılında bu okulların sayısı yirmi bire ulaştı. 1913 reformuyla genel rüşdiyelerle birlikte **bu okulların bir kısmı kadroları ve öğrencileri altı yıllık iptidâi mekteplerine aktarılmak suretiyle kapatıldı, bir kısmı da numune rüşdiyeleri adıyla Cumhuriyet'e kadar varlığını sürdürdü**.³⁸ İslâm Ansiklopedisindeki bilgiyi esas alsak dahi bütün rüştiyelerdeki öğrenci sayısı 40,000 dolayındadır. Aynı dönemde iptidai okullardaki öğrenci sayısının Tablo 2'de 544,730 olduğu anımsanırsa, rüştiyeye devam edebilen öğrenci oranı $40,000/544,730 = 7.34$ diğer bir deyişle yüzde 7.3'ü düzeyindedir. Bu sayılar ve oranlar önemlidir. Zira izleyen sayfalarda Avrupa ülkelerindeki durumu da göreceğiz.

Devlet İstatistik Enstitüsü 2000 yılında yayınladığı 1839-1924 dönemi eğitim istatistiklerinde, 1913-1914 dönemine ilişkin olarak rüştiyelerin sayısı, öğretmen ve öğrenci sayıları konusunda bilgi yoktur³⁹.

Şahin kitabında, 1869 yılında uygulamaya konulan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinde belirlendiğine göre erkek ve kız rüştiyelerinde şu dersler okutulacağını belirtmektedir⁴⁰. Mebâdi-i Ulum-ı Diniye (**Din dersi**), Lisân-ı Osmanî Kava'id-i (**Osmanlıca Dil Kuralları**), İmlâ ve inşâ (**imla ve yazı**), Tertîb-i Cedid Üzere Kava'id-i Arabiye ve Farisiye (**yeni usul üzere Arapça ve Farsça**), İlm-i Hesâb (**Hesap**), Defter tutmak usulü, Tersim-i Hutut (**Resim ve çizgi**), Mebâdi-i Hendese (**Geometriye Başlangıç**), Tarih-i Umumi ve Tarih-i Osmânî (**Genel Tarih ve Osmanlı Tarihi**), Coğrafya, Jimnastik, okulun bulunduğu yerde çoğunluğun kullandığı dil, ticaretin yoğun olduğu yerlerde **isteğe bağlı Fransızca**. Daha sonraki yıllarda bu ders programlarında küçük ölçekli değişiklikler yapılmıştır. Bu bağlamda

³⁸ Türk Diyanet Vakfı, “İslam Ansiklopedisi” rüştiye maddesi.

³⁹ T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924”.

⁴⁰ Şahin, a.g.e. s. 236-237.

hıfzıssıhha, tarım ve güzel yazı dersleri belirtilebilir. **Kız rüştiyelerinde de el hünerleri dersi konulmuştur.** Şahin'in kitabında bu ve değişen ders programlarının hangi ders yılında ve kaç saat okutulacağına ilişkin çizelgeler de mevcuttur. Osmanlı Devletinde rüştiye eğitimi konusunda daha fazla bilgi edinmek isteyen okurlar Şahin'in kitabına başvurabilir. Karal ise yazı çeşitleri, Arapça gramer, derdini anlatacak kadar kitabet (kompozisyon), basit hesap (avamı nasa elverecek kadar kara cümle-sıradan insanlara yetecek düzeyde dört işlem), Kur'an ve ahlâk olarak saymaktadır⁴¹.

Rüştiye eğitimine yönelik olarak tutucu kesimin davranışlarından iki örneğe de kısaca bilginize sunmakta fayda görüyorum.

Coğrafya derslerinde harita kullanılması kısa süre ile olsa da sorun yaratmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın 1848 yılında sadrazam olduğu dönemde ona sert muhalefeti ile bilinen damat Said Paşa'nın (kısa boylu olması nedeni ile küçük Sait paşa olarak da anılmakta idi) rüştiye okullarında öğrencilere resim yapmak öğretiliyor söylentisini çıkarması üzerinde coğrafya derslerinde harita kullanmanın yasaklanmasının gündeme geldiği belirtilmektedir⁴². Bu gelişmeler sonrasında Mustafa Reşit Paşa sadrazamlıktan 28 Nisan 1848 günü azledildi ise de, kısa süre sonra 12 Ağustos 1848'de yeniden sadrazamlığa atanmıştır. Ahmet Cevdet Paşa Tezakir'de olayı şöyle anlatmaktadır. Said paşanın bu söylemleri üzerine **Mekatib-i Umumiye'de** görevli Vehbi Molla, "Meclis-i Maarif Dairesi teftiş olunur korkusuyla, ne kadar harita müsveddesi (taslağı) var ise hela kuburlarına (tuvalet) atmış idi.⁴³" Bu olaydan da açıkça görüldüğü üzere, tutucu kesim eğitimde yapılmak istenen çağdaşlaşmayı engellemek için her fırsatı kullanmıştır. Reşit paşanın yeniden göreve başlaması ile okullarda harita kullanımı sürdürülmüştür.

1910/1911 bütçe görüşmelerinde Maarif Nazırı Emrullah Efendi, rüştiyeler için öğretmen durumunu da şöyle açıklamıştır. Günümüz dili ile "... bizde rüştiye okulları vardır ki, öğretmenlerinin maaşı 200-300 kuruştur. Geçen yıl bütçesi ile örnek rüştiyeler kurulmuştur. Bunlar 27 tanedir. Bunların maaşları kıdemli öğretmenleri 700, orta kıdemde olanlar 600, yeni öğretmenler de

⁴¹ Karal, a.g.e. cilt III, s. 194.

⁴² Şahin, a.g.e. s. 115.

⁴³ Ahmet Cevdet Paşa "19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi" Cilt 1, Yeditepe Yayınevi Eylül 2019, s. 40.

500, **gezici öğretmenler 200 kuruştı**. Bu öğretmenlerin 22'si öğretmen okulu çıkışlı, 3'u sınavla seçilmiş, halen 2 kadro da boştur. **Diğer rüştiyelerin 201 tanesinin tek öğretmeni var**. Bir okulda üç sınıf var. Her sınıfın günde dört dersi var. **Bir öğretmene 12 dersin öğretimini veriyoruz**. En önemli fen derslerinin öğretimini yüklüyoruz. Eğer bunlara ilkokul olarak bakıyorsanız, ben bakmıyorum. **193 tane iki öğretmeni olan rüştiyemiz var. 44 tane de 3 öğretmeni olan rüştiyemiz var**. (Bunların toplamı 438 erkek rüştiyesidir. H.U.) **Kızlar için bir kadın öğretmenli 38, iki kadın öğretmenli 22, üç kadın öğretmeli 20 okul mevcuttur**. (Bunların toplamı 80 kız rüştiyesidir. H.U.) Bu okulların 140 erkek öğretmeni rüştiye öğretmen okulundan mezundur. 71 öğretmeni, idadilerin boş kalmaması için oraya gönderdik. Bunların din bilgileri dersinden pekiyi not aldı ise sadece din derslerinden sınava alıp gönderiyoruz. **55 tanesi herhangi bir okula devam etmediği halde şöyle bir sınav yapıp göndermişiz. 170 tanesinin nereden mezun olduğu Bakanlıkça bilinmemektedir. ... Artık rüştiyelerin halini düşünün. ... 70-80 rüştiyemizde öğretmen olmadığı gibi bu senede gönderemeyeceğiz. Çünkü bide daha önceleri Dar-ül muallimini rüştiye vardı, kaldırıldı. Zaten oradan yeteri kadar yetişen yoktu**. Çünkü birinciden eğitim görmüş bir adam memleketin bir köşesine gitsin de 350-400 kuruş maaş alsın. Bu sebeple bunlar taşraya gitmiyor, Hukuk okuluna gidiyor veya daha yüksekokula giriyor. O şekilde geçimini sağlıyor. Biz de uzak yerlere kimi göndereceğiz? Bunun için ben bu sene taşrada dört tane dar ül muallimin kurulmasını önerdim. ... Örneğin bugün **Suriye Vilayetine Hicaz'a, Yemen'e göndereceğimiz öğretmenlerin mutlaka yerel dili bilmesi gerekiyor. Biz bugün Arapça öğretmesi için Arapça dilini öğretecek bir öğretmen bulamıyoruz.**⁴⁴ 1910-1911 bütçe görüşmesinde, Maarif vekili, rüştiyeler hakkında bu bilgileri verirken "Artık rüştiyeleri halini düşünün" diyorsa mevcut durum ve daha öncesi için söylenecek fazla bir söz kalmıyor. Yukarıda Tablo 3'de rüştiyelerde 320 saat ders konulan Fransızcanın ve diğer derslerin bu öğretmen kadrosu ile ne kadar öğretilbileceği de ortadadır. Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin bütçe konuşmasında verdiği öğretmen sayıları Tablo 4'de topluca yer almaktadır.

Tablo 4
Rüştiyelerde 1910-1911 ders yılında öğretmen sayıları

Öğretmen Sayısı	Rüştiye okul sayısı
Erkek Rüştiyeleri	438
Tek öğretmen	201
2 öğretmen	193
3 öğretmen	44
Kız rüştiyeleri	
kadın öğretmen	80
Tek öğretmen	38
2 öğretmen	22
3 öğretmen	20

Kaynak: Maarif Nazırı Emrullah Efendi, 1326 (1910-1911) Bütçe Eğitim Bakanlığı görüşmelerindeki açıklamaları.

Dar-ül Muallimler ve Dar-ül Muallimat

Rüştiye eğitiminin başlangıç yıllarına dönersek, 1847 yılına kadar rüştiye düzeyinde yeni bir okul açılmadığını görüyoruz. 1848 yılında rüştiyelere erkek öğretmen yetiştirmek üzere, “**Dar-ül Muallimin**” açılmıştır⁴⁵. **Okulun öğrenim süresi üç yıl olarak belirlenmişti. Okula öğrenci kabulü sınavla yapılacaktı. Öğrencilere aylık 30 kuruş burs verilecekti. Okul eğitime 20 öğrenci ile başlamıştır.** Diğer önemli bir koşul ise, öğretmen okulunu bitirenler, İstanbul veya diğer illerdeki rüştiyelere atanacaklar, atandıkları yerlere gitmeyenlerin diplomaları geri alındığı gibi eğitim hizmetlerinde de kullanılmayacaklardı⁴⁶. Rüştiyelere öğretmen yetiştirmek üzere okul açılmıştı, ancak bu okulda yetiştirilecek öğretmen adaylarına eğitim verebilecek çağdaş eğitim konularını bilen öğretmen sayısı son derece sınırlı idi. **O nedenle zorunlu olarak okula medrese hocaları arasından**

⁴⁵ Ergin, .a.g.e. s. 571.

⁴⁶ Karal, .a.g.e. aynı cilt s. 175.

öğretmenler atanmıştı⁴⁷. Okula başlangıçta alınan öğrenciler de medrese öğrencileri arasından seçilmişlerdi⁴⁸. 1869 yılında çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile Dar-ül Muallimin, rüştiye, idadiye ve sultaniye öğretmenleri yetiştirmek üzere üç şubeye ayrılmıştır⁴⁹.

Dar-ül Muallimin'in ilk yıllarında ders programları alfabe, sarf ve nahiv (dil bilgisi), meani (anlam) dersleri yer alırken ilerleyen yıllarda Arapça, Farsça, hesap, coğrafya, imla, rik'a (bir yazı tarzı), riyaziye (matematik) ve resim dersleri de eklenmiştir⁵⁰.

Sultan II. Abdülhamit'in, Arapçanın güzel bir dil olduğunu belirterek, resmi dil olmasını önerdiği, ancak Sait Paşa'nın (1838-1914) sonra Türklük kalmaz uyarısında bulunması üzerine vaz geçtiği de belirtilmektedir⁵¹.

Rüştiye öğretmenleri yetiştirecek şubenin ders programı 1902 yılına gelindiğinde şu kapsama ulaşmıştır. Aka'id (inanç), Arapça, Mantık, Farsça, Usul-i İnşa ve Kava'id (güzel yazı yazma ve kuralları), Usul-i Tedris ve Terbiye-i Ahlakiyye (Eğitim ve ahlak eğitimi yöntemleri), hesap, cebir, hendese (geometri), Usul Defteri (Muhasebe), coğrafya, tarih, Fransızca, Ulum-ı Hikemiye (ahlak ve eşya hakikatini konu eden bilgiler), mevalid, ziraat, hat (yazı), resim⁵². Ders isimleri yanındaki () ler içindeki sözcükler, güncel dilimizdeki karşılıklarıdır. Ergin, Dar-ül Muallimin, Arapça öğretimine ağırlık vermesi nedeni ile, medreselerden çok farklı bir eğitim kurumu olmadığını belirtmektedir⁵³. Ayrıca, bu okullardan mezun olanların, İmparatorluğun Arapça konuşulan vilayetlerinde öğretmenlik yapabilmeleri için ek uygulamalar da konulmuştur.

Tablo 5 Dar-ül Mualliminlerin 1913-1914 ders yılındaki sayısal verileri	
Öğrenci türü	Öğrenci sayıları

⁴⁷ Şahin, a.g.e. s. 63.

⁴⁸ A.g.e. s. 63.

⁴⁹ A.g.e. s. 67.

⁵⁰ A.g.e. s. 64.

⁵¹ Karal, IV Cilt s. 384.

⁵² Şahin, a.g.e. s. 77.

⁵³ Ergin, a.g.e. s. 572.

Müslüman	1,516
Rum	2
Ermeni	24
Musevi	2
Diğer	6
Toplam	1,550
1912-1913 mezunları	454
1913-1914 mezunları	34

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924", Kasım 2002, sayfa 217 Tablo 5.18

Tablo 5'de 21 Dar-ül Muallimin okulundan 16 sına ait veriler yer almaktadır.

Kaynak belge, Erzurum, Bitlis, Basra, Van ve Yemen Dar-ül Muallimin okullarının verilerine ulaşamadığı belirtilmiştir. 1912-1913 yılı mezun sayıları da İmparatorluğun iptidai, rüştiye ve idadi düzeylerindeki tüm okullar için yıllık öğretmen yetiştirme konusunda da ne denli yetersiz kaldığını ortaya koymaktadır. Tabloda yer alan gayri Müslim sayıları, kendi cemaatlerinin öğretmen yetiştiren okulları yerine Osmanlı Devleti okuluna devam edenleri göstermektedir. Bu gayri Müslim öğretmen adaylarının Müslüman okullarına atanıp atanmadığı konusunda bir bilgiye rastlayamadım.

1859 yılında ilk kız rüştiyesi açılmadan önce, bu okul ve ileride açılacak okulları için öğretmen yetiştirmek akla gelmediğinden, okula yaşlı ve güvenilir erkek öğretmenler görevlendirilmişti, ancak bu uygulama toplumda tepkilere yol açmış ve özellikle öğrenciler dört yıllık okulun ikinci sınıfından sonra 9-10 yaşlarına gelince okuldan alınmaya başlanmıştı⁵⁴. Bu toplumsal tepki, kız rüştiyeleri için kadın öğretmen yetiştirilmesi gerektiğini ortaya koymuştu. İlk kız rüştiyesinin 1859 yılında İstanbul'da açılmasından on yıl sonra çıkan Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi'nde kız sıbyan mektebi ile rüştiyeleri için kadın öğretmen yetiştirilmesi de öngörülmüş ve **ilk Dar-ül Muallimât Nisan 1870 ayında İstanbul'da açılmıştır⁵⁵.** 1914-1915 ders yılına değin, yeni bir kadın öğretmen okulu açılmamıştır. Anılan ders yılında, Adana, İzmir Bursa ve Konya'da birer Dar-ül Muallimât açılmıştır. Bunların

toplam öğrenci sayısı 84 olup izleyen yıllarda da taşra da 6 yeni Dar-ül Muallimât açılmıştır⁵⁶.

İstanbul kız öğretmen okulunun seçilmiş bazı öğrenim yıllarındaki öğrenci ve mezun sayıları Tablo 6 da yer almaktadır.

Tablo 6 Seçilmiş yıllarda İstanbul Dar-ül Muallimât'ndaki Kız öğrenci ve mezun sayıları		
Öğrenim yılı	Öğrenci	Mezun
1870-71	50	-
1873-74	31	17
1875-76	62	8
1877-78	37	5
1897-98	387	25
1899-00	560	v.y.

Kaynak: Yasemin Tümer Erdem, "II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Kızların Eğitimi", Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013, sayfa 326-328 Tablo 4.3, 4.4 ve 4.5'den derlenmiştir.

Saffet Paşa 1870 yılında kız rüştiyelerine öğretmen yetiştirmek üzere Dar-ül muallimatı (kız öğretmen okulu) açarken yaptığı konuşmada şu hususları vurgulamıştır: "Saygıdeğer kadınlarımızın eğitimleri özen ister. Çünkü okul çağına dek çocuğu anası büyütüp eğitir. Çocuk duyduğunu gördüğünü öğreneceğinden anasının eğitimi önemlidir. **Eskiden bizde ün yapan kadınlar çoktu. Doğulu kadınlar yeteneklerine karşın şimdiye dek eğitimden yoksun kalmışlardır**⁵⁷."

İstanbul kız öğretmen okulu açılırken bu okulun Müslüman ve gayrı-Müslim subeleri ile kurulması düşünülmüşken uygulamada olası sıkıntılar nedeniyle sadece Müslüman öğrenci alınması seçilmiştir⁵⁸. İstanbul kız öğretmen okulu mezunlarının az olması ve İstanbul dışına gitmek istememeleri nedeniyle, taşranın kadın öğretmen gereksinimini karşılamak üzere, 1910-

⁵⁶ A.g.e. s. 336.

⁵⁷ Sakaoğlu Necdet, "Eğitim Tartışmaları", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi Cilt 2, İletişim Yayınları 1985, s. 480.

⁵⁸ A.g.e. s. 297.

1911 ders yılında İstanbul'da taşradan gönderilecek öğrencilerin yatılı olarak eğitilmeleri için Leylî (yatılı) Dar-ül **Muallimât** açılmıştır. 1911-1912 ders yılında gündüzlü ve geceli kız öğretmen okulları birleştirilmiştir⁵⁹.

Tümer, kitabında, **Halide Edip'in 1908 yılında** Tanin gazetesinde kız öğretmen okulunu eleştiren yazısından şu alıntıyı yapmıştır. **“Darümuallimât ilmen hocalık evsafını haiz (niteliğini taşıyan) kadınlar yetiştiremezdi. Çünkü Darümuallimât güya idadiye derecesinde bir mektep diye açıldığı halde muntazam bir rüşdiye kadar mutlûba muvafık (beklentilere uygun) değildi.** Tarih, hikmet (felsefe), fizyoloji, edebiyat hatta tarz-ı tedris (öğretim yöntemleri) öğrenmek için pedagoji (öğretim bilimi) bile okumuyorlardı. Bütün program biraz kavaid (kurallar), zararsız bir Türkçe (Osmanlıca), biraz Farisi (Farsça), hesap ve coğrafyadan ibaretti. Ahlâk bahsine (konusuna) gelince belki bunda ilimlerinden (okudukları derslerden) daha zaif (zayıf) idiler. Merhum Ayşe Sıdika Hanım istisna edilirse (hariç tutulursa) bu mektep o kadar acaip müdireler elinden geçmiştir ki insan onların taht-ı terbiyesinde (eğitimi altında) değil, onlarla beraber aynı mahalde (ortamda) bulunmasını züill addederdi (kendisini horlanmış kabul ederdi). **Müsteid (yetenekli), zeki, masum gönderilen hanım kızlar burada ekseriya (çoğu kez) o halde ikmâl-i tahsil ediyorlardı (eğitimlerini tamamlıyorlardı) ki, insan onların evde kara cahil kalmalarını tercih edecekti.**^{60”}

Ergin, kız öğretmen okulları konusunu incelediği bölümde Muallim M. Cevdet'in şu gözlemini aktarır. “1297 (1879) tarihi Dârümuallimat için mühimdir. Zira ilk defa olarak Usuli Tedris (dersi) bu sene konulmuştur. Bu fennin muallimi (bilimin öğretmeni) Darümuallimin ve Mülkiye ve Sanayii Nefise (güzel sanatlar) mekteplerinin muallimlerinden Aristokli Efendidir. Maatteesüf (yazık ki) bir sene sonra bu ders kaldırılıyor ve uzun müddet talibât (kız öğrenciler), usuli tedris (eğitim yöntemleri) ve terbiye görmeden, muallime (öğretmen) olmağa davet ediliyor.^{61”} Bu ifadedeki ‘tâlibat’ sözcüğünün karşılığını bulamadığım için bir karşılık koyamamıştım. Bu sözcüğün yazılım hatası olduğu ve kast edilenin talimat olduğu düşüncesi ile (uzun süre talimata uygun eğitim ve öğrenim görmeden

⁵⁹ A.g.e. s. 289.

⁶⁰ A.g.e. s. 285-286.

⁶¹ Ergin, a.g.e. s. 675.

öğretmen olmaya davet ediliyor) yorumunda bulunmuştum. Ancak yazıyı okuyan sınıf arkadaşım Kemal Nehrozoğlu, telefon görüşmemizde, “talibât” sözcüğünün kız talebe sözcüğü “tâlibe”nin çoğulu olabileceğini belirtti. Ferit Devellioğlu’nun “Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat” sözlüğünde “tâlibe” sözcüğüne baktığımda yanında parantez için de çoğul olarak “talibât” yer aldığını gördüm. Sayın Nehrozoğlu’na bu önemli uyarı ve katkısından dolayı teşekkür ederim. Onun uyarısına göre, alıntıladığım cümlede gerekli noktalama düzeltilmesini yaptım.

Tümer’in “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi” başlıklı kitabı kız öğretmen okullarının tarihçesi konusunda nitelikli bir çalışmadır. Bu konuda daha ayrıntılı bilgi almak isteyenler için değerli bir kaynaktır.

1326 (1910/1911) yılı Genel Bütçesinin Maarif Vekâleti bölümü görüşülürken, **Maarif Vekili Emrullah Efendi, Dar-ül Mualliminler ve Dar-ül Muallimat** için de şu açıklamalarda bulunmuştur. “Maarifi iptidainin neşir ve tamimi (yaygınlaştırılması) için Dar-ül Mualliminler lazımdır. ... Bunun için de lüzumu kadar ihtiyacımıza kafi derecede Dar-ül Mualliminler tesis etmektir. Geçen sene bir hayli Dar-ül Muallimin tesis edildi. Ancak bunlar nehari (gündüz) olduğu için ... talebesi artamıyor, muntazam devam edemiyor. Halbuki Dar-ül mualliminler her yerde leylidir (yatılı) ... leyli olarak vilayetlerimizde hiç olmazsa 10 tane leyli muallimin tesis etmektir. ... Bundan başka, muhtaç olduğumuz muallimleri başka bir takım tedabir (önlem-tedbir) ile yetiştiriyoruz. Mektep mualliminlerini celb ediyoruz (çağırıyoruz). Bu sene 50 kadar celbettik. Buradaki dar-ül mualliminler de onlara usulü tedris (öğretim yöntemleri) gösterdiler. ... Gittiler. Onlar da köylerden hocaları celbedeceklerdir ... mümkün mertebe talim edeceklerdir. ... bizim için muktedir ve kafi miktarda iptidai muallimi yetişinceye kadar bunlarla iktifa edeceğiz.⁶²”

Sultani ve İdadiler

Bu konuyu işlemeye başlamadan önce, Sultan Abdülaziz’in 1867 yılında Avrupa’ya yaptığı seyahat sonrasında Sadrazam Âli Paşa’nın Bebek’teki yazısında, geziye katılanların Avrupa ülkelerine ilişkin gözlemlerini ve değer-

⁶² Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC) y.a.g. tutanak, s. 62.

lendirmelerini öğrenmek üzere düzenlediği toplantı hakkında kısa bir bilgi sunmanın uygun olacağını düşünüyorum.

Padişahın gezisine katılmış olan İstanbul şehremini (Belediye Başkanı) Hafız Ömer Faiz Efendi bu geziye ilişkin gözlemleri ışığında şu bilgileri verdiği belirtilmektedir. "... İmam Hasan Nami Efendi ... dedi ki 'Paşa Hazretleri ... Aslımıza halel getirmemek (zarar vermemek) üzere ne alabilirsek, almaya mecburuz: İlimlerini, vasıtalarını, mesai şekillerini... Umran (bayındırlık) ve refahlarını memalik-i şahanede (Osmanlı memleketinde) görebilmek için başka çare yok ...' ... Söz sırası bana (Ömer Faiz) geldiği zaman dedim ki: 'Paşa Hazretleri. Bu memleketlerden her şeyi alalım, hatta Müslümanlığı bile alalım ...' Tahmin ettiğim gibi Sadrazam dahil, herkeste bir irkilme olmuştu, sadece Fuad Paşanın zeki çehresinde bir tebessüm dolaştığını görür gibi oldum. Meclisteki bir anlık derin sükutu (sessizliği) yine ben, sözlerime devam ederek ihlal ettim (bozdu): **'Evet, Paşa Hazretleri, evet efendimiz, Müslümanlığı dahi bu memleketlerden alalım, çünkü onlar, ilim, irfan, medeniyet, çalışkanlık, adalet, müsavatları (eşitlikleri) ile Müslümanlığın asıl emirlerini Hıristiyan oldukları halde tatbik ediyorlar, yani bilmeden hidayete mazhar (doğru yola ulaşmış) olmuşlar.** Böylelikle diyar-ı küfür olarak onlardan en çok tehâşi ettiğimiz (korktuğumuz), çekindiğimiz ve sakındığımız sebep aslında mevcut değil ... Bunu idrak edersek gerisi kolay, çünkü biz Osmanlılar, medeniyet, refah ve umranın bizler için nasıl manevi ve dini vazife-i asliye (asıl görev) olduğunu idrak edersek, evet efendimiz gerisi kolay, çünkü şahsi ve cem'i olarak cümle vassıfımız onlardan üstün ... **Cehaleti bırakıp ilmi, iptidailiği bırakıp medeniyeti, tembelliği bırakıp çalışkanlığı, el emeği biçareliğini bırakıp makineyi, şehirlerde ve köylerde pisliği bırakıp temizliği, üfürüğü bırakıp ilacı, deveyi bırakıp treni, yelkenliyi bırakıp uskurlu gemiyi alır, kadın-erkeğimizle birlikte ve beraber bir tam millet olursak hem dinimizin, hem devletimizin bekasını ve izz-ü şan ile devamını temin eyleriz.** Evvela buna karar verelim, bunun asli ve ulvi vazifemiz olduğunu idrâk ve kabul edelim, gerisi kolay devletlû ...' **Davette hazır olanlar sözlerimi sükunla dinlediler, fakat kimse bir şey ilave etmedi.**⁶³" Bu alıntıdan da gözlemlen-

⁶³ Kutay Cemal, "Sultan Abdülaziz'in Avrupa Seyahati" Boğaziçi Yayınları Kasım 1991, sayfa 78-79.

diği üzere, Sultan Abdülaziz'in Avrupa ülkelerine yaptığı seyahat hem kendisi hem de katılanlar üzerinde derin etki bırakmıştır. Zengin içeriği nedeni ile genç kuşakların da okumalarını önereceğim bu kitabın yeni baskılarının yapılmamış olmasını büyük noksanlık olarak görüyorum.

Lise düzeyindeki eğitim kurumlarının Osmanlı Devletinde kurulmasının, Sultan Abdülaziz'in 1867 yılında Avrupa ülkelerine yaptığı resmi seyahat sırasında Fransa'daki gözlemlerinin rolü olduğu ileri sürülmektedir⁶⁴. Oysa **Abdülaziz'in bu gezisinden yaklaşık dört ay önce Fransa Dışişleri Bakanlığı 22 Şubat 1867 günü Osmanlı Dışişlerine 1856 tarihli Islahat Fermanı konusunda 16 maddeden oluşan bir Nota vermiştir**⁶⁵. Notada, Islahat Fermanı'nda yer alan son 19 maddenin aradan on bir yıl geçmesine karşın yaşama geçirilmemiş olduğunu belirtilmiş uygulamaya konulma sözü verilmiş olan ıslahatlar konusunda açıklamalarda bulunmuştur. Karal da, kitabında bu Notaya değinmiş ve içeriğinden alıntılar yapmıştır⁶⁶.

Testa'nın eserinde yer alan Nota metninde yer alan hususlar özetle şöyledir.

1. Kamu görevlerine Hıristiyanların alınmasına önem verilmesi ve askeri hizmetlere herkesin katılmasını sağlayacak bir sistemin kurulması, 2. a) **Gayrı Müslimler tarafından kurulan eğitim kurumlarına Devletçe yardım edilmesi ve özendirilmesi, b) Nüfusun yoğun olduğu yerleşim yerlerinde Müslümanların ve/veya gayrı Müslimlerin kabul edilecekleri orta eğitim kurumları açılması, c) Müslüman ilkokullarındaki eğitimin geliştirilmesi için aşamalı olarak öğretmenler yetiştirilmeli, d) Müslüman ve gayri Müslimlerin birlikte kabul edilecekleri bir üniversite kurulması** ve halen olduğu gibi sadece tıp öğretimi ile yetinilmeyip, mevcut olmayan diğer bilimler, tarih, idari bilimler, hukuk dallarında da kurulması, e) **farklı meslekler için hazırlık okulları açılması** bağlamında, halen ordu için bir okul vardır ve buraya ilke olarak Hıristiyanlar da girebilmektedir, askeri kurullarda yapılacak reformla Hıristiyan subayların da istihdamı sağlanmalı, f) **halk kütüphaneleri**

⁶⁴ Ergin, a.g.e. s. 481.

⁶⁵ Testa Le Baron I. de, "Recueil Des Traitès de la Porte Ottomane avec les Puissances Étrangères, Tome Septième, Paris 1892 s. 418-422 XXXI

⁶⁶ Karal, a.g.e.a.c. s. 200.

açılmalıdır⁶⁷. Notada eğitimle ilgili hususlardan hemen sonra, **kadınların eğitimindeki yetersizliklere değinmeye geleneklerin izin vermemesinin üzüntü verici olduğu belirtilmektedir**. Notanın geri kalan bölümünde, vilayetlerde yapılacak idari ve adli reformlara, ticaret hukukunun ve ticaret mahkemelerinin günün gereksinimlerine yanıt verecek şekilde düzenlenmesi ve bu bağlamda ticaret kanununa Fransız Medeni Kanunundaki ilgili tüm maddelerin alınmasının yararlı olacağı, polis teşkilatı ve infaz sisteminin gözden geçirilmesi, **yabancıların özgürce gayri menkul edinebilmeleri** dahil birçok alanda yasal düzenlemeler önerilmektedir.

Karal'ın belirttiğine göre, 1 Eylül 1868 günü açılan Galatasaray Sultanisine müdür olarak bir Fransız ve yardımcısı olarak da bir Türk getirilmişti, öğretim süresi beş yıldır, ancak **ilköğretim bilgileri yetersiz olanların üç yıllık hazırlık okuluna devam etmeleri gerekecekti**. Ders programının Fransız liselerinde okutulan dersleri içerme yanında, Türkçe, Osmanlı tarihi, hukuk ve ekonomi konularını da kapsayacaktı.

Karal'ın belirttiğine göre, Galatasaray Sultanisinin açılması bazı ülkelerin ciddi tepkilerine de yol açmıştır. **Rusya, okulun Fransa'nın Osmanlı Devletindeki nüfuzunun daha da artmasına yol açacağı endişesi ile Rumların çocuklarını bu okula göndermemelerini önerirken, Vatikan'ın, okula devam edecek Katolik öğrenciler için dini merasim yapılması isteğinin kabul edilmemesi üzerine Katoliklerin Sultaniye öğrenci göndermelerini yasaklamıştır**. Bu siyasi tepkilere rağmen, 1868-1871 döneminde okula devam eden öğrencilerin çoğunluğunu gayri Müslimler oluşturmuştur⁶⁸. Şişman, ilke olarak okula alınacak öğrencilerin yarısının Müslüman yarısının gayri Müslim olması öngörülmüş olmasına rağmen, Sultaninin eğitime başladığı yıl, okula kayıt yaptıran 409 öğrencinin 172'sinin Müslüman, 58'inin Gregoryen Ermeni, 31'nin Katolik Ermeni, 26'sının Katolik Latin, 41'nin Rum ve 47'sinin de Musevi inancında olduğunu ve böylece gayri Müslim öğrenci sayısının 237 olduğunu belirtmektedir. Şişman 1870-1871 öğrenim yılında 273'ü Müslüman

⁶⁷ Testa, a.g.e. aynı cilt s. 419-420

⁶⁸ Şişman Adnan, "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi", Diyanet Ansiklopedisi.

ve 367'si de gayrı Müslim olmak üzere öğrenci sayısının 640'a ulaştığını da kaydetmektedir.

Galatasaray Sultanisine müdür olarak 13 Şubat 1877 günü Ali Suavi (1839-1878) atanmıştır. **Suavi göreve başladığında, okulda 162'si Müslüman ve 377 de gayrı Müslim olmak üzere 539 öğrenci bulunmakta idi**⁶⁹. Suavi, okulda kayıtlı bulunan 539 öğrenciden sadece 26 sının okulun yıllık ücreti 45 lirayı tam olarak ödedikleri, geri kalanların bir kısmı yarım ücret öderken diğerlerinin de hiç ücret ödemediklerini saptamıştır⁷⁰. **Okula elliden fazla okul çağını aşmış Bulgar öğrenci yanında beş Bulgar öğretmen ve kalfanın da alınmış olduğunu saptamıştır. Bu arada Bulgaristan'da başlayan isyanlarda, Sultani mezunu Bulgarların görüldüğü ve iki öğrenci setresini (ceketinin) bulunduğu da Doğan'ın kitabında belirtilmektedir.** Aynı eserde, Suavi'nin bu durumdan okula alınan Bulgar öğretmenler ile kalfaları sorumlu tuttuğu da yer almaktadır⁷¹. Yine aynı eserde, Okula ücretsiz öğrenci alınabilme hakkı sadece belirli koşulları taşıyan Osmanlı uyruklarına tanınmış olmasına karşın, Suavi'nin **okula 5 Rus, 16 Fransız, 8 İtalyan, 2 İngiliz ve 2'de Yunan öğrencinin ücretsiz olarak kaydedildiğini belirlediği ifade edilmektedir.** Suavi'nin 10 aya yaklaşan görev süresinde okulda gerçekleştirdikleri konusunda Doğan'ın kitabı ve Şişman'ın makalesi iyi birer kaynak oluşturmaktadır. Doğan kitabında ayrıca, **Rus Büyükelçisi Ignatyef'in çocuklarını Sultaniye'ye yazdırırken, özel öğretmenlerini de okula tayin ettirdiğinden söz etmektedir**⁷².

Suavi'nin okuldaki uygulamalarından rahatsız olan İngiliz ve Fransız elçilerinin baskıları sonucunda, göreve başladıktan yaklaşık 10 ay sonra 3 Kasım 1877 günü görevden alınmıştır⁷³.

Rüştiyelerin üzerinde ve Sultanilerin altında eğitim vermek üzere **ilk idadi**

⁶⁹ Doğan İsmail Yrd. Doç. Dr., "Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi", İz yayıncılık İstanbul 1991 s. 331.

⁷⁰ A.g.e., s. 333.

⁷¹ A.g.e. s. 334.

⁷² A.g.e. s. 331.

⁷³ Şişman, a.g.e.

okulu da 1872 yılında açılmıştır. 1874 yılında İstanbul'da toplam öğrenci sayısı 261 olan dört idadi okulu bulunuyordu⁷⁴. İdadilere rüştiye mezunları giriş sınavı ile alınmakta idi. Ergin, bu okulların Sultanilerin altında bir eğitim kurumu olmaları nedeniyle ortaokul düzeyinde kabul edilmesi gerektiğini belirtmektedir⁷⁵. İdadilerin eğitim süresi üç yıl olup, ders programları da Türkçe, yabancı dil, belâgat (iyi konuşma), aritmetik, geometri, kozmografya (gök bilimi), tabiat bilgisi, resim ve mesaha (yer ölçümü) konularını içermekteydi⁷⁶.

Osmanlı İmparatorluğunda açılan sultani ve idadi düzeyindeki okulların 1913-1914 ders yılında öğrenci sayısı olarak ulaştıkları boyutlar Tablo 7'de yer almaktadır.

Tablo 7'de 1913-1914 ders yılında Osmanlı İmparatorluğunda mevcut 36 sultaniden, veri bulunabilen 31 sultanide İptidai bölüm dışında farklı cemaatlere mensup 5,239 öğrencinin bulunduğu ve bunlardan da 136 mezun verebildiği görülmektedir. Kaynakta veri bulunamayan sultaniler olarak Erzurum, Bitlis, Basra, San'a, Van'daki okullar belirtilmektedir.

Aynı Tabloda, aynı okul yılında Osmanlı Devletinde mevcut 57 adet idadiden veri bulunabilen 51'indeki farklı cemaatlere ait 1,370 öğrenci bulunduğu ve bunların mezun sayılarının da 504 olduğu görülmektedir. Kaynakta veri bulunamayan okullar olarak Erzincan, Beyazıt, Muş, Siirt, Taaz ve Gümüşhane idadileri kaydedilmektedir. Kaynak belgedeki idadilere ilişkin toplam sayıları ile Tablo 7'deki sayılar farklıdır. Bunun nedeni de kaynak belgede kızların devam ettiği idadi düzeyindeki verilerin de tabloya dahil edilmiş olmasıdır.

Tablo 7 Sultani ve İdadi okullarının 1913-1914 ders yılına ait erkek öğrenci verileri		
Öğrenci türü	Sultani	İdadi
Müslüman	9,134	6,060

⁷⁴ Karal, a.g.e. III Cilt s. 202.

⁷⁵ Ergin, a.g.e. s. 496.

⁷⁶ Karal, a.g.e. III Cilt s. 203.

Rum	97	57
Ermeni	179	75
Musevi	151	17
Diğer	12	11
Toplam	9,573	6,220
İptidai	4,334	4,850
Tali	5,239	1,370
1913-1914 Mezun	136	504

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924", Sayfa 226, Tablo 5.23 ve Sayfa 235-237, Tablo 5.28 den derlenmiştir.

1913-1914 ders yılında kızların devam ettiği "İstanbul İnas (kızlar) idadisi"nde 293'ü iptidai ve 67'si de idadi düzeyinde olmak üzere toplam 360 öğrenci olup, aynı yıl 22 mezun vermiştir.

Meslek okulları

Aynı öğrenim yılında "İstanbul Kız Sanayi Mektebi"nde 341'i iptidai ve 49'u da idadi düzeyinde olmak üzere toplamda 390 öğrenci bulunmaktadır. Kaynak belgede mezun sayısı belirtilmemektedir.

Yeni okullar açılması girişimleri çeşitli engellemelere rağmen 1860'lardan sonra da sürdürülmüştür. Bu bağlamda, üniversite düzeyinde eğitim verecek **Darülfünunun kurulma düşüncesi 1845'de belirdi ise de, gerçekten açılabilmesi 8 Şubat 1870'de gerçekleşmiştir.** Ancak, öğretim kadrosunun oluşturulmamış olması ve dersler için kitapların basılmamış olması nedeni ile öğretimin kalitesi düşük düzeyde kalmıştır. Darülfünunun etkinlikleri bir süre halka açık konferanslar şeklide sürdürülmüştür. Darülfünunun açılması tutucu çevrelerin yoğun tepkilerine de yol açmıştır.

1864 yılında Lisan okulu açılmıştır. Yukarıda da değindiğim üzere, Osmanlı Devletinin okullarında Arapça ve Farsça dışında yabancı dil öğretimi yapılmadığı için Devlet başta dış ilişkiler olmak üzere kamu görevlerinde ciddi sıkıntılar yaşamıştı. Özellikle Yunan isyanı ve sonrasında Yunan

Devletin kurulması sonrasında tercüme odasına Müslümanların da alınması sorunları çözmeye yetmemiştir.

II. Mahmut döneminde 1826 yılında ordunun doktor gereksinimini karşılamak üzere Tıphane açılmıştı⁷⁷. Bu okul ancak, ordunun doktor gereksinimini karşılamaya yeterli olmaya çalışıyordu. Büyük kentlerde yaşayan sivil halkın sağlık hizmetlerini ise, gayri Müslimlerden yurt dışında tıp öğrenimi almış kimselerce karşılanıyordu. Bu doktorlar sayıca az oldukları için küçük yerleşim birimlerine gitmeleri de söz konusu değildi. **Küçük yerleşim yerlerine de doktor gönderilebilmesini sağlamak amacıyla 1866 yılında İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye adı ile tıp okulu açılmıştır.** Okul başlangıçta tıp öğretimi yanında eczacı da eğitiyordu. Ancak 1867 yılında okul tıp ve eczacılık şubelerine ayrılmış, ilerleyen yıllarda da eczacılık ayrı bir okula dönüştürülmüştür⁷⁸.

Osmanlı Devletinde deniz ticareti çok geniş ölçüde Rumların elinde bulunuyordu. Ticaret gemilerinin kaptan ve çarkçıbaşı gereksinimi ise gene deneyimli Rum denizciler tarafından usta çırak yöntemi ile yetiştirilmekte idi. Osmanlı Devleti, Rumların dışında da deniz ticareti ile uğraşacak kaptan ve çarkçıbaşı yetiştirmek için bir okul açmaya ancak 1870 yılında karar verebilmiştir. Bu amaçla, Heybeliada'da askeri donanma için kaptan ve çarkçıbaşı yetiştiren okulun bünyesinde ticaret gemileri için kaptan yetiştirmek üzere dört yıllık yatılı bir bölüm 1870 yılında açılmıştır. Bu okulun ayrıca yatılı olmayan bir şubesi de Azapkapısı semtinde, fiilen kaptanlık yapanların yeni denizcilik bilgileri verilmesi amacıyla açılmıştı⁷⁹.

Mithat Paşa, 1860 yılında Niş Valisi iken sanayinin gereksinim duyduğu eğitimli işgücünü yetiştirmek üzere, bir sanat okulu açmıştır. Okula öğrenci olarak Müslüman ve gayri Müslim kimsesiz, yetim veya öksüz çocuklar alınmış ve okula "Islahane" adı verilmiştir. Okulun başarılı sonuçlar vermesi üzerine Mithat Paşa 1864 yılında Sofya ve Rusçuk'ta da aynı nitelikte yeni okullar açmıştır⁸⁰. Çocuklara okuma yazma, aritmetik yanında mesleki dersler olarak terzilik, kunduracılık, debbağlık (deri terbiye etmek),

⁷⁷ Ergin, .a.g.e. s. 336.

⁷⁸ Karal, a.g.e. Cilt III s. 208.

⁷⁹ A.g.e. s. 209.

⁸⁰ A.g.e. s. 210.

dokumacılık ve müretteplik (matbaada yazı dizicilik) verilmekteydi⁸¹. **Gerek bu islahhanelerde yeni bölümler açabilmek ve yeni islahhaneler kurabilmek amacıyla Devlet 1867 yılında öğretmen yetiştirmek üzere, Paris'e bu okullardan yirmiyi aşkın öğrenci göndermiştir⁸².** 1867 yılından sonra da yeni açılacak islahhanelere yine öğretmen yetiştirmek amaçla Paris'e öğrenci gönderilmiştir. Yeni islahhaneler de Bosna, Bursa, Diyarbakır, Edirne, Erzurum, Halep, İskodra, İzmir, Kastamonu, Konya, Selanik, Sivas ve Sofya'da açılmıştır⁸³. **1870 yılında, öğrenimlerini tamamlayıp geri dönenlerin yerine, yine mesleki eğitim görmek üzere, İstanbul'daki Sanayi Mektebinden 16 sı Müslüman ve 4 ü de Gayrı Müslim olmak üzere 20 öğrenci gönderilmiştir⁸⁴.** 1870 yılında Prusya ve Fransa arasında çıkan ve Almanya'nın kurulmasına yol açan savaş sırasında, Paris'e gönderilen bu öğrenciler geçici olarak başta Belçika olmak üzere diğer ülkelere gönderilmiş, daha sonra da Paris'e dönmüşlerdir. Bu konuda daha fazla bilgi edinmek isteyen okurlar, dipnotta yer alan Adnan Şişman'ın kitabına başvurmalıdır.

1868 yılında İstanbul'da Devlet Şurası Başkanlığına getirilen Mithat Paşa aynı zamanda Sanayi mektebi kurmakla da görevlendirilmişti. Açılan okulda İslahhanelerde verilen ders programları uygulandı. Ayrıca, Tophane-i Amire bünyesinde bulunan Yedikule Fabrikalarında Kız Sanayi Mektebi de 1869 yılında kurulmuştur. Erkek sanayi mektebinde 420, kız sanayi okulunda da 150 öğrenci eğitim görmekte idi⁸⁵.

Bunlara ek olarak 1874 yılında Mülkiye Mühendis Mektebi kurulmuştur.

Tanzimat ve Islahat Fermanları döneminde ve sonrasında sıbyan okulları üzerinde eğitim verecek rüştiye, idadi, sultani, dar-ül muallimin gibi okullar açılmaya başlandığını yukarıda görmüştük. Ancak ilgili tablolardan da görüldüğü üzere bu okullara devam eden öğrenci sayıları son derece düşük düzeyde kalmıştır. Ayrıca, bu okullarda dersler Türkçe değil, tutucu çevrelerin baskısı ile, Arapça ve Farsça ağırlıklı Osmanlıca ile verilmiş ve öğretmen

⁸¹ A.g.e. s. 210.

⁸² Şişman Adnan, "Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri 1839-1876", Türk Tarih Kurumu, 2004, s. 75.

⁸³ TDV İslam Ansiklopedisi "İslahhane" maddesi.

⁸⁴ Şişman, s. 76.

⁸⁵ Karal, a.g.e. s. 211.

yetersizliği ve bilgi düzeyi nedeni ile fen bilimleri Batı ülkeleri düzeyinde verilememiştir. Fen bilimleri eğitiminin düzeyinin düşük olmasında da, öğretmen okullarında öğrenci sayısının 1912-1913 ders yılında ancak 1,550 'e ve mezun sayısının da 454'e ulaşmasının önemli etkisi olduğunu kabul etmek gerekir.

Açılan yeni okulların, her şeye rağmen olumlu adımlar olduğu kabul edilmekle birlikte Osmanlı aydınları da yapılanların yetersizliğine vurgu yapmışlardır. Bu görüşlerden bazılarını okulların dikkatine sunmak isterim.

Namık Kemal'in şu görüşü eğitim birliği konusundaki düşüncelerini de kısmen yansıtır. **“Yetişenlere vatan ve millet sevgisinin aşılacağı tek yer okuldur. Medreseler bunu yapamaz. Her çocuk aynı tip okulda okursa Osmanlılık bilinci de eşit biçimde kökleşir. Öğretmenlerin yetiştirilmesi asıl önemli iştir. Çoğu taşralı ya da medrese kaçınıcı olan öğretmenlerin okuyup yazmaları yetersizdir. Coğrafya, tarih bilmezler. Bir sınavdan geçirilseler yüzde beşi başaramaz. Gazete okuyup anlayanlarının oranı bundan da azdır.”**⁸⁶

1868, 1874 ve 1875 yıllarında Maarif Nazırlığı yapan **Saffet Paşa**, **1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesini uygulamaya koyarken**, **“İlim ve maarif, sanatın ve tekniğin, bunlar da toplumun gelişmesini sağlar. Fakat bizde uygulamalı okullar yoktur. Fen de ve sanatta beceriklilerin yetişeceği kurumlar bulunmadığından ekonomimiz sıkıntı çekmektedir”**⁸⁷ gözleminde bulunmuştur.

Mehmet Akif (Ersoy) (1873-1936) Safahat'ın 6. Kitabında medreselerin ıslahatını (düzeltmesi, iyileştirilmesini) ileri süren görüşlere karşı yanıt verirken, kurulmuş olan yeni okullar konusundaki yetersizliğe de şöyle değinmiştir.

“ ...

Siz ki yirminci asırlardasınız, baksanıza,

⁸⁶ Sakaoğlu, s. 480.

⁸⁷ Y.a.g.m. s. 480.

Bizim on dördüne dün basmış olan asrımıza!

Kabil (mümkün) olsun o büyük nutkunuzun idrâki (anlaşılması).

Sâde ‘İslâh-ı medâris’ (medreselerin düzeltilmesi) mi ne, bir şey dediniz ...

Onu anlar gibi olduksa da izah ediniz!

Acaba hangi zaruret sizi sevk etti buna?

...

Bunların hepsine az çok yetişen medreseler.

Bir zaman müftakir (muhtaç) olmuş mu acep harice? Yok.

İyi ammâ, a beyim, şöyle bakınsak, birçok,

Bir alay mekteb-i âli (yüksekokul) denilen yerler var;

Sorunuz bunlara millet ne verir? Milyonlar.

Şu ne? Mülkiye. Bu? Tıbbiye. Bu? Bahriye. O ne ?

O mu? Baytar (veteriner). Bu? Ziraat. Şu? Mühendishane.

Çok güzel, hiçbiri hakkında sözüm yok, yalnız,

Ne yetiştirdi ki şunlar acaba? Anlatınız!

İşimiz düştü mü tersaneye, yahut denize,

Mutlaka âdetimizdir, koşarız, İngiliz’e.

Bir yıkık köprü için Belçika’dan kalfa gelir;

Hekimin (doktorun) hâzıkı (uzman olanı) bilmem nereden celbedilir (çağrılır).

Mesela bütçe hesabatını (hesaplarını) yoktur çıkarana ...

Hadi maliyeye gelsin bakalım Mösyö Loran.

Hani tezgâhlarınız nerede? Sanayi' nerde?

Ya Brüksel'de, ya Berlin'de, ya Mançester'de!

Biz ne müfti, ne imam istemişiz Avrupa'dan.

Ne de ukbâda (öbür dünyada) şefâat (yardım) dileriz Rimpapa'dan (Roma'daki Papadan).

Siz gidin bunları ıslâha bakın peyderpey (yavaş yavaş);

Hocadan, medreseden vazgeçiniz, Vali Bey!⁸⁸

Akif'in yeni açılan okullara yönelik bu söylemi, bana göre, bunların çok gecikmiş olarak açılmasına ve eğitimin içeriğinin niteliğine yönelik eleştiridir. Zira açıldıktan 20-30 sene sonra ülkenin tüm sorunlarına çözüm üretecek kadar öğrenci mezun edilemediği gibi, eğitim içeriklerinin de henüz Avrupa düzeyine ulaştırılmadığı da bir gerçektir.

Akif aynı eserinde gelişmenin sırlarını da Japonya örneği ile açıklama yoluna gitmiştir. Bu konuyu işlediği şiirinden bir bölümü alıntılıyorum.

“Şark'ı (Doğuyu) baştan başa yıllarca dolaştım, gezdim;

Hem de oldukça görürdüm, kafa gezdirmezdim!

Bu Arap'mış, bu Acem'miş, bu Tatar'mış, demedim;

Müslüman unsurunun hepsini gördüm kendim.

...

İstedim sonra, neden böyle Japon'lar yüksek?

Nedir esbab-ı terakkisi (gelişme sebebi)? Yakından görmek,

Bu uzun boylu mesai (çalışma), bu uzun boylu sefer (yolculuk),

⁸⁸ Ersoy Mehmet Akif, “Safahat”, İnkılâp ve Aka Kitapevleri Sekizinci basım 1966, s. 392-393.

Bir kanaat (düşünce) verecekmiş bana dünyada meğer.

Bir kanaat de şudur: Sırr-ı terakkinizi (gelişmenizin gizini) siz,

Başka yerlerde taharriye (aramaya) heveslenmeyiniz.

Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;

Çünkü her noktada taklit ile sökmez hareket.

Alınız ilmini Garb'ın, alınız san'atını.

Veriniz hem de mesainize son sür'atini.

Çünkü kaabil (olası) değil artık yaşamak bunlarsız;

Çünkü milliyeti yok san'atın, ilmin, ...⁸⁹

1910-1911 yılı Bütçesinin Maarifle ilgili bölümünde **Nazır Emrullah Efendi idadilerle ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur.** Açıklamaları güncel dilimizle yazıyorum. “İdadilere gelince, iptidai ve rüştiye okullarının programları şimdiye kadar hep yeknesak yapıldı. Maarif Bakanlığı bir program yapar, her yerde o program uygulanırdı. Oysa bu uygulamadan edinilen deneyimle öğrenildi ki, hiç yararlı değil. Çünkü bu derslerden bir kısmının herkesçe bilinmesi gerekirken, bir kısmı her yer için aynı önemde değildir. Örneğin tarım yapılan yerlerde tarıma ilişkin dersler, ticaretin yaygın olduğu yerlerde ticaretle ilgili derslere önem verilerek eğitim yapılması gerekir. Biz bu sene idadi okullarının bu şekilde yapacağız. ... Hadi programa koyduk kim okutacak? Öğretmen yetiştirmeyince kim okutacak? ... şimdi **Osmanlı vilayetlerinde 92 idadimiz vardır. Bunların 20'si yatılı, 72'si gündüzlüdür. ... Sancak idadileri 5 yıl, vilayet idadileri 7 yıldır. Sürekli öğretmenler, müdür ve müdür yardımcıları da dahil 395'tir.** Çünkü müdür ve müdür yardımcılara da ders veriyoruz. **120 gezici öğretmen de ders verir gider.** İptidai okulların üzerindeki tüm okulların öğretmenlerine 700 kuruş maaş veriyoruz. **Bütün idadilerdeki öğrenci sayısı 10 bindir.** (Tablo 6'da yer alan idadi öğrenci sayıları ile **aradaki fark sanırım,** Balkan Savaşları ile kaybedilen yerler nedeniyle ortaya çıkmaktadır. H.U.) ... İdadilerde öğretmen sayısı

⁸⁹ A.g.e. s. 186.

842'dir. **Boş olan yerlerde vekâleten bulunan öğretmen sayısı 248 kişidir.** Öğretmen yok ki gönderelim. Bunların içinden yüksekokul (öğretmen okulu kast ediliyor olmalı H.U.) mezunu olanlar 248, askeri okuldan mezun olup ek görev olarak **(vezaif-i taliye) görev yapanlar 105, tıbbiye okulundan mezun 15, sınavla belirlenen yetilerine göre öğretmen olarak görevlendirilenler 82 adettir. ... Büyük çoğunluğu yüksekokul mezunu değildir, idadiden çıkmış bir imtihandan geçmiştir. Çıktığı okula öğretmen olan efendilerle, zannedirim ki bir okul yönetilemez. ...** Taşra idadilerimiz hem rüşti hem idadi sınıflara sahiptir. ... **Siz bu okullara bakıp, bizim mükemmel idadilerimiz var dersiniz aldanırsınız, bunlar okul değildir, bunların içinden birkaç tanesi okuldur, gerisi değildir. ...** Bu yıl idadiler için düşüncemiz, sultani sisteminde 10 idadi açmak veya vilayet idadilerinden onunu sultaniye çevirmek olacaktır. Çünkü **bu kadar yük yüklenmemize rağmen öğrenciler yabancı dil öğrenememektedir.** Bir yabancı dil öğrenebilmek için bir iki dersin o dilde okutulması gerekmektedir. ... Fransızca ticaret ve bilim öğrenmek için gereklidir. ... Ülkemizde biraz önce de belirttiğim gibi Fransızca öğretmiyoruz. Yazık ki, bize en çok gerekli Arapçayı da öğretmiyoruz. ...⁹⁰

Maarif Nazırı Emrullah Efendi, rüştiyelerden sonra idadilerin de yetersizliğini içtenlikle ortaya koymuştur. Eklenecek bir şey yok.

Yukarıda sunulan sultani ve idadi bilgileri devletin açmış olduğu okullara aittir. Devletin dışında cemaatlerin ve yabancıların açmış olduğu sultani ve idadi düzeyinde de okullar mevcuttur. Bunları aşağıda gayri Müslimlerin eğitim düzenlemeleri bölümünde ele alacağım.

Fransa'da öğrenci eğitime girişimi

Islahat Fermanı sonrasında, 1857 yılında, Osmanlı Devleti Fransa'da çeşitli alanlarda öğrenci okutma girişiminde bulunmuştur⁹¹. Fransa'ya gönderilecek öğrencilerin, Fransız okullarında öğrenime hazırlanabilmesi amacıyla aynı yıl Paris'te, Fransız Eğitim Bakanlığı ile işbirliği yapılarak "Mekteb-i Osmânî" açılmıştır. **Bu okul ile ilgili olarak Fransız Eğitim ve Kült Bakanı⁹² Gustave**

⁹⁰ Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC) y.a.g. tutanak, s. 64-66.

⁹¹ Şişman Adnan, "Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gönderilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876)", Türk Tarih Kurumu, 2004, s. 27.

⁹² Wikipedia Gustave Rouland'ın 1856-1863 döneminde Eğitim ve Kült Bakanlığı yaptığını

Rouland'ın başkanlığında bir komisyon da kurulur. Bu komisyonda Bakan Rouland'ın yanında birisi Collège de France'ın Türk dili hocası Pavet de Courteille olmak üzere üç Fransız eğitimci de görev yaparken Osmanlı Devleti'nin Paris Büyükelçiliği müsteşarı Agop Gırcıkıyan⁹³ Efendi ile katip Ruben Manessé ve okula müdür olarak atanan Ali Nizami bey de dahildir. Bu okul, beklenen sonuçları veremediği için 1864 yılında kapatılır. Ancak Paris'e öğrenci gönderilmeye devam olunur. 1839-1876 döneminde Fransa'ya öğrenim için gönderilen 244 öğrenciden 171 Müslüman ve 73 ü de gayrı-Müslim'dir. Gayrı Müslim öğrenciler Ermeni, Rum ve Bulgar'dan oluşmuştur⁹⁴. Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya gönderdiği öğrenciler konusunda bilgi edinmek isteyenler için Adnan Şişman'ın bir önceki son notta yer alan kitabını öneririm.

19 uncu Yüzyılda Medreseler

Tarihçi Halil İnalçık, bir eserinde, "... eski zamanlardan beri müzik sanatı, felsefe, matematik bilimlerini oluşturan dört bilimden biri sayıldığı için Doğu'nun ünlü Ortaçağ bilginleri kendi kitap/ansiklopedilerinde müzik teorisine mutlak bir yer ayırıyorlardı. Esas mesleği müzik olmadığı halde dahi, müzik nazariyesi (kuramı) ile ilgili bir kitabın yazılması, o dönemde bilginin mükemmellik seviyesinin önemli bir göstergesi idi. Ar-Râzi (1149-1210), Horezmî (780-850), İbn Sinâ (980-1037), Nasîreddin Tûsi (1201-1274), Kutbeddin Şîrâzi (1210-1292) gibi birçok Ortaçağ astronom, riyaziyeci, tıp uzmanı, filozoflar müzik üzerine risale yazarlardı. ... Burada musiki sanatının matematik bilimi ile olan bağlantıları, ünlü matematikçi ve astronom Nasîreddin Tûsi, Öklides (Euklides), Nicomachus, Fisagor (Pythagoras), Aristo (Aristoteles) ve Eflatun'un (Platon) müzikle ilgili görüşleri aktarılmaktadır. Özellikle, **Fisagor'un** müzik ilmini ortaya koyduğu, gezegenlerin hareketinde müziğin duyulduğu ve bu sanatın/ilmin amacının sadece eğlenmek için değil, icat sebebinin ruhları birbirine alıştırmaları olduğu iddia edilmektedir. ... Risalenin birinci bölümünde ... Safiyuddin Urmevi'nin **17 perdeli ses sisteminin açıklaması, matematik ağırlıklı ifadelerle anlatılır. ...**⁹⁵" Bu bilginlerinin

1864-1878 döneminde de kısa kesintiler dışında Fransa Merkez Bankası Başkanlığını yaptığını kaydetmektedir. Aynı bilgiler BnF de de yer almaktadır.

⁹³ Kayaoğlu Taceddin, y.a.g.e. s. 5.

⁹⁴ Şişman, a.g.e. s. 85.

⁹⁵ İnalçık Halil, "Has-bağçede 'ayş u tarab-Nedimler Şairler Mutribler" Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Mart 2015, s. 56-57.

yaşadığı dönem İslâm'da aklın ön planda olduğu bilimde yükseliş çağıdır.

Osmanlı Devleti döneminde medreselerin bozulmasına yönelik ilk önemli eleştirilere Koçi Beyin Risalelerinde rastlıyoruz. Sultan IV. Murat (1623-1640) ile kardeşi ve ardılı I. İbrahim (1640-1648) dönemlerinde bu iki padişaha sunulan risalelerde yer almıştır. Bunlardan sadece birini okurlarla paylaşmak isterim: “Bin üç (1594) tarihine gelinceye kadar sahn (Fatih camiinin iki tarafındaki kargir ve kurşunlu sekiz medrese) mudirlerinin (muallim-öğretmen yardımcılarının) şimdiki müderrisler (medresede ders okutan kıdemli hoca-profesör) kadar ağırlığı ve itibarları (saygınlığı) vardı. Danişmend (kadıların yanında staj yapan kimse) olup nice zaman medreselerde ilim ile meşgul olmayınca [kimse]mülazım (stajyer) yazılmazdı. Ve kimse kimsenin icazetsiz (izinsiz) danişmendini alamazdı. İlim yolu fevkalade temiz ve düzenliydi. O yüzden içlerinde cahil ve yabancı olmazdı. ... Neticede, **bin üç (1594) tarihinden beri bu düzen bozuldu. Evvelce şeyhülislam olan Sunullah Efendi birkaç defa yersiz olarak azlolundu. Kazaskerlerin de sık sık azlolunması yüzünden bu makama gelenler azledilme korkusuna düştüler, devlet vekillerine dost gibi görünmeye muhtaç kaldılar, huzur-ı hümayunda hak sözü söyleyemez oldular ve herkesin hatırını hoş etmeye önem verir oldular. ... mansıpların (yüksek memuriyetlerin) çoğunu ehliyesiz kişilere rüşvet ile verir oldular. Mülâzımlıklar bile yolu ile verilmeyip satılmaya başladı; voyvoda (Eflak ve Buğdan gibi beylikler) ve subaşı (zabıta memurluğu) katipleri, avam tabakasından niceleri beş, on bin akçe ile mülazım oldular, ardından da az zamanda müderris ve kadı oldular; ilim sahası cahillerle dolup iyi ve kötü belirsiz oldu.**⁹⁶” Risaleler okunduğunda, medreseler ve yargı alanlarındaki bozulmalar yanında devlet yönetimindeki diğer yozlaşmalara yönelik eleştirilere de bolca rastlanılacaktır.

Orta Çağ İslâm biliminin zengin kapsam alanına ilişkin bir örnek ve 1600'lü yılların ilk çeyreğine yönelik bir eleştiri örneğinden sonra 19'uncu yüzyılda medreselerin içinde bulunduğu duruma göz atmaya başlayabiliriz.

Karal, 1800'lü yılların başlarında, Medreselerin eğitim durumu hakkında şu gözlemlerde bulunmuştur. “**Medrese öğretiminde tam bir başarı için çok kere ömrün yarısını harcamak gerekirdi.** ... İslâm eğitimi tabiat ve cemiyet

⁹⁶ “Koçi Bey Risaleleri”, hazırlayan Seda Çakmakçıoğlu, Kabalcı Yayınevi, Mart 2008, s. 47-48.

olaylarını çözmeyi hedef tutmaktan çok, kişinin iç âlemini, din ve edebiyat bilgileriyle süslemekte idi. Öğretim konuları olaylar olacak yerde, mücerret (soyut) bilimlerin hipotezleri (varsayımları) idi. Öğretim dili Arapça idi. Bu dilde, tarifler, cins ve has isim ezberlemeleri, öğretimin ağırlık noktası idi. Sözün kıyası, **Yakın çağların başında medrese öğretimi, yüksek öğretim olmaktan uzaktı.** Medreseden yetişen ve ulema adını taşıyan Osmanlı bilginleri, Aristo devrini bir saman çöpü geçmemiş durumda idiler. ... Millî Eğitim alanında göze çarpan gerilik, orduda, düzensizlik şeklinde kendini göstermekte idi.⁹⁷

Yeni Çağ başlarında medreselerin içinde bulunduğu durumu okurlara aktarmaya, tarihçi Karal'ın "Büyük Osmanlı Tarihi" isimli eserinin II. Cildinden bazı alıntılar ile devam etmek istiyorum. "İlmiye sınıfı, önceki devirlerdeki gibi, Tanzimat başlarında da müderrisler, kadılar ve müftülerden kurulmakta idi. Medrese bu sınıfların kaynağını teşkil ediyordu. Medrese Osmanlı Devletinin kuruluşu ile hizmete başlamış ve Fatih Mehmet ile Kanuni Süleyman tarafından genişletilmişti;⁹⁸ ... Bir orta çağ müessesesi olan medrese İmparatorluğun kuruluş ve yayılış yüzyıllarında devlete büyük hizmetler gördü. Fakat zamanın fikir ve içtimai cereyanlarını takip edemediği için XVII nci yüzyıldan itibaren geri bir manzara göstermeye başladı. Bu gerilik ilkin bilgi ve usul sahasında kendini göstermeye başladı. Medresenin başlıca öğretim konuları filoloji, mantık, matematik, geometri, metafizik, fıkıh, hadis ve tefsirden ibaretti. **Katip Çelebi (1609-1657), zamanındaki medreselerde yalnız şer'i derslere ehemmiyet verip, akli ilimlere yer verilmediğinden ve Fatih, İstanbul'da açtığı sekiz medresenin programlarında felsefe dersleri koymuş iken sonraları taassup yüzünden bunların kaldırılmış olmasından şikayet etmiş ve riyaziye bilmeyen müftü ile kadının verecekleri hükümlerin ne kadar yanlış olacağını misallerle göstermiştir.** Öğretim usulüne gelince; iskolastik idi: Orta çağda ileri sürülmüş olan fikirler ve bu fikirleri ihtiva eden eserler medrese çalışma ve düşüncesinin kesin sınırlarını teşkil ediyordu. **Avrupa'da Rönesans'tan beri kilise dışında gelişmiş bulunan ve müşahade ile tecrübeye dayanan tetkik usullerine medrese tamamen yabancı kalmıştı. Bundan başka dünyada, ihtilal ve inkılâplarla meydana gelen millî ve siyasi ve içtimai (sosyal) olayları da inkâr ediyordu. Avrupalıların, Latincenin yanında**

⁹⁷ Karal, ag.e., Cilt I s. 6-7.

⁹⁸ Karal, a.g.e. Cilt II, s. 135.

millî dillere değer verme suretiyle çağdaş edebiyatları kurarken, medrese resmi dil olarak Arapçaya sarılmakta devam ediyor ve Türk topluluğu ile arası gittikçe açılıyordu. Müderrislik mesleğine girmek için kazanılması gereken diploma para ile satın alınmaya başlandı. ... Nüfuzlu bazı devlet adamları liyakatsiz evlatlarını, mevcut usul ve kaidelerin dışında öğretim üyeliklerine geçirmeye başladılar. ... Müderrislerin bazıları medreselerinin nerede olduğunu bile bilmezlerdi. Bu suretle ilmin ölçüsü ortadan kalktı. İlim bir ihtikâr (vurgunculuk) konusu haline geldi. Medreselerde görülen suiistimallerin tepkileri yargı teşkilatı demek olan kadılıkta da görüldü. Şahsi menfaat amme menfaati yerine geçmeye başladığı için bu müessesenin nizamları bozuldu ve nizam kuvvetinde kötü gelenekler kuruldu. Kadılığa geçmek için mülâzemet (stajyer) diplomaları para ile satılmaya başlandı. Kadılar memuriyet yerlerine bizzat gidecek yerde ehliyetsiz naip (vekil) göndermeye başladılar. Naip para karşılığı elde ettikleri bu memuriyetlerinde halkı soymak suretiyle kazanç sağlama yolunu tuttular. Kadılık bu hale gelince, halk da adalete ve hükümete olan itimadını kaybetti.⁹⁹ Karal, kitabının 1856-1861 dönemini incelediği II. cildinde yer alan bu bilgilere, 1876-1907 dönemini değerlendirdiği IV. ciltte şu hususları da eklemiştir. “Abdülaziz devrine kadar, kadı ve naiplerin maaşı yoktu. Bunlar ve maiyetlerinde çalışan kâtip, muhızır (şeriat mahkemelerinin bir görevlisi) ve hademenin geçimi şeriat mahkemelerine işi düşen kimselerden alınan harçlara bağlı idi. Bu durumda adalet tevzi edilmiyor fakat satılıyordu. Bir yere tayin edilen kadı, gideceği yerde, zengin, ihtiyar ve ölümü yakın kimseler bulunup bulunmadığını tahkik ediyor, çoğu kere memuriyetini de naip adıyla birisine para mukabilinde devrederek kendisi İstanbul’da kalıyordu. Naip ise verdiği parayı çıkarmak, dünyalık temin etmek için halkı soyuyordu. Abdülaziz döneminde kadılara maaş bağlandı ise de kökleşmiş olan halktan para sızdırmak hırsı devam etti. (Abdülaziz döneminde, şeriat mahkemelerinin yanında kurulma adımı atılan) Nizamiye mahkemeleri için imtihan ile alınan memurlar kifayetsiz ve maaşları az olduğu için onlar da şeriat hâkimlerinin açtığı yolda yürümekte bir beis görmüyorlardı.¹⁰⁰ ”

Karal, bütün bu olumsuzluklara rağmen Katip Çelebi’nin gözlemlerini destekleyen bir gözlemi de III. Ciltte vermiştir: “Medreseden yetişenler içinde

⁹⁹ A.g.e. aynı cilt s. 141-142.

¹⁰⁰ Karal, yu.a.g.e. cilt IV s. 344-345.

kendi gayreti ile, kendisini yetiştirmiş tek tük bilginlere de rastlanmakta idi. Fakat bu gibilerin en büyük düşmanı yine mutaassıp medreseliler idi. Medrese kendi kendini ıslah etmeği düşünmek şöyle dursun, devlet eğitiminin gelişmesine ve çağdaş bir manzara almasına engel oluyordu. Rüştüye okullarında çocukların oturmaları için sıra konulmasına bile tahammül edememiş ve ‘Kur’an’ı Kerim’in diz çökerek hasır veya minder üzerinde okutulması lazımdır, sıra üzerinde oturarak ve bacak sallamak suretiyle Kuran okumak günahtır’ sözü ile sıraları kaldırtmıştır.¹⁰¹

Karal, 1860’lı yılların başlarında medrese eğitiminin içinde bulunduğu durum hakkında da şu bilgileri vermektedir. **“Medreseye gelince tam bir inhitat (çökme, gerileme) halinde idi.** Hayat ve cemiyetle alâkalı (toplumla ilgili) bilgileri kapı dışarı etmiş bulunuyordu. Eğitim naklî (taşımaya, aktarmaya) bilgilerden ibaretti. Başlıca dersler, Arapça sarf ve nahiv (cümle bilgisi), belâgat (iyi konuşma), mantık, fıkıh, kelâm ve hikmetten ibaretti. **Matematik, tabii ilimler ve sosyal ilimlere hiç yer verilmemişti. Medrese iskolastik bir usul ile (ortaçağ anlayışı ile) dar görüşlü, mutaassıp (tutucu), faydasız, müstehlik (tüketici) nesiller yetiştiriyordu. ... Bu gibilere Arapça, bir gazete verilse, lügate müracaatla iki saat çalışmayınca mana çıkaramazlar. ...**¹⁰²”

Osmanlı eğitim tarihinde önemli yeri olan ve sonuncusu 1884-1888 döneminde olmak üzere birkaç kez Maarif Nazırlığı (Eğitim Bakanlığı) görevinde de bulunan Münif Paşa’nın eğitimin çağdaşlaşması konusunda yapmaya çalıştıkları ve kadınların toplumsal konumlarına ilişkin çeviriler yaptığı için tutucu kesimlerin eleştirilerine hedef olmuştur. Ali Budak, medresenin de içinde bulunduğu tutucu kesimin, Münif Paşadan nefret etmesini şöyle açıklamaktadır. Mecmua-i Fünunda (Fen Dergisi) fen bilimlerinin önemini vurgulaması, bu konularda makaleler yazılmasını özendirmesi ve Darülfünununun açılışı için çaba harcaması, Batı ülkelerindeki çağın eğitimini ülkeye getirmek için Sultani’nin kurulması için gayret göstermesi ve ayrıca kadınların çağdaş toplumdaki konumu ve eğitimleri konusunu içeren yazıların Osmanlıcaya çevirilerini yapması nedeni ile tutucu kesimin yoğun tepkisine hedef olmuştur¹⁰³.

¹⁰¹ A.g.e. Cilt III, s. 196.

¹⁰² A.g.e. Cilt III s. 195.

¹⁰³ Budak Ali, “Münif Paşa”, Bilge Kültür ve Sanat Ekim 2012, s. 107.

Münif Paşa'nın kadınların çağdaş toplumlardaki konumu ve eğitimleri konusundaki çevirilerinden birini özetlemek istiyorum. Bu öykü dönemin tutucularının Münif Paşadan nefret etmelerinin nedenini anlamaya yardımcı olacaktır diye düşünüyorum. Münif Paşa'nın bu çevirisi, Batı edebiyatından Osmanlıcaya ilk çeviri olarak kabul edilmektedir. Ali Budak, Osmanlıca olan metni 2010 yılında günümüz Türkçesine kazandırmıştır¹⁰⁴.

Kitapta yer alan öykülerden birinde, bir Fransız genç kız kendisini seven akıllı, zeki ve alımlı bir gencin evlenme önerisini geri çevirir. Kızı tanıyan bir kadın neden böyle davrandığını sorduğunda ise şu yanıtı verir. Genç akıllı, zeki ve alımlıdır, ancak kişiliği kıza güven verememiştir. O nedenle de evlenme önerisinde bulunan genci kendi sevgisine lâyık görmemiştir¹⁰⁵. Özetlediğim bu öykü kitapta ayrıntılı olarak işlenmiştir.

Özetlediğim bölümün Osmanlı toplumundaki tutucu çevreden tepki görmemesi olası değildir. Çünkü bir erkek kıza doğrudan evlenme teklif ediyor ve kız kendisi teklifi reddediyor. Gerekçe olarak da evlenme teklif eden kişinin kişiliğini beğenmiyor. Osmanlı toplumunda bir kıza evlenme teklif edilmesinin yöntemleri var, erkeğin babası kızın babasından isteyecektir. Kızın babası da yanıtını verecektir. Osmanlı yaşam tarzında öyküdeki kızın davranışlarını uygulaması bir yana, kavramsal olarak bile yeri yok, bu bilgilerin topluma sunulması tutucular tarafından bozgunculuk olarak tepki görmesi kaçınılmazdı.

Medreselerdeki eğitimin bozulması ile ilgili olarak bir başka kaynağa daha baş vurmanın yararlı olacağını düşünüyorum. Millî Eğitim Bakanlığı kararı üzerine Leyden Baskısı esas tutularak 1997 yılında Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi tarafından yayınlanan "İslâm Ansiklopedisi" Medreselerin 18 inci yüzyıl sonlarındaki durumunu değerlendiren bölümünden, birkaç alıntı da sunmak istiyorum.

"Bir zamanlar büyük ilmiye ricali (ilim adamı) yetiştiren medreseler muahhar zamanlarda (daha sonraları), Osmanlı Devletinin bütün müesseseleri ile muvazi (paralel) olarak gerek nizam ve gerek tedris (öğretim) bakımından,

¹⁰⁴ Budak Ali, "Batı'dan İlk Tercüme Muhâverât-ı Hikemmiyye" Bilge Kültür Sanat 1. Basım Eylül 2010.

¹⁰⁵ A.g.e. s. 78-81.

geriledi; garbın (batının) ilim sahasındaki inkişafına (gelişmesine) kayıtsız kalmak suretiyle, ihtiyacı karşılayacak bir varlık olmaktan çıktı. Hükümet XVIII asrın sonlarından itibaren, bu ihtiyacı kısmen olsun gidermek için, mühendishane ve tıbbiye gibi mektepler açtırırken, bir taraftan da ilmiye tarikinin ıslahını (bilim yolunun düzeltmeyi) düşünüyordu. Selim III şeyhülislâm Hamîdi-zâde Mustafa Efendiye bu sahada salahiyet vermiş, fakat Hamîdi-zâde, teenni ile (ileriye düşünerek) hareket edemediğinden azle uğramış idi. Şeyhülislâm Samânî-zade Ömer Hulûsi Efendi ilmiye tevcihâtında (ilim adamı atamasında) ehliyete riayet ediyor ve bu yüzden de intisap ve iltimas sayesinde rütbe ve mansıp arayanların husumetini kazanıyordu. Daha sonraları ilmiye tarikinin ıslahı davası ile ortaya çıkan şeyhülislâm Zeynelâbidin Efendi, talebe kılığında dolaşan serserilerin te'dibi (yola getirilmesi) gibi bazı hayırlı işler yapmakla beraber, hatir için şuna buna rûs (yüksek unvanlar) vermek suretiyle, ehliyet sahiplerini gücendirmiş idi. Bu devirlerde, **ehemmiyetsiz bir zabıta vak'ası (polisliye olay) yüzünden, yeniçeriler ile talebe arasında hadiseler çıkmış, talebeden büyük bir güruhun rahleleri (X şeklindeki kitap okuma masası) ve minderleri kaldırıp, hocaları dersten men'ederek, meşihat (şeyhülislamlık) kapısına dayanması, medreselilerin ne kadar başıboş bir halde bulunduğu göstermeye kâfidir** . (Cevdet Paşa, Tarih, V, 108 v.d.; X, 236 v. dd.). Mâmafih bütün bunlara rağmen, medreselerden bu asırda (19 uncu yüzyıl-H.U.), az da olsa, mühim şahsiyetler yetiştiğini söylemek ve bunlardan Gelenbevi İsmail Efendi, Kaz-Âbâdi Ahmet Efendi, Tatarcık Abdullah Efendi, Palabıyık Mehmed Efendi, daha sonra ders vekili Ömer Efendi, Vidinli Mustafa Efendi, Şehrî Hafız Seyyid Efendi, Şakir Efendi, Cevdet Paşa v.b. zikretmek yerinde olur. ... 1908 inkılâbından sonra ... Bu numune (örnek) medresesi için tanzim olunan (düzenlenen) programda, İslâmî ilimlerden başka, fizik, kimya, cebir, hendese (geometri) ve coğrafya gibi dersler de var idi. Gerek bu ve gerek müteakip teşebbüslerden netice çıkmadı. ...¹⁰⁶ Bu alıntıdan da açıkça görüldüğü üzere, **medreselerde fizik, kimya, geometri, coğrafya gibi konularda ders verilmesi girişimleri 20 inci yüzyılın başlarında bile başarılammıştır.**

Prof. Dr. Hüseyin Hatemî (1938-), "19. Yüzyılda Medreseler" başlıklı

¹⁰⁶ "İslâm Ansiklopedisi MEB" Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi 1997, Cilt 8, Mescid maddesi s.76.

makalesine şu gözlemlerle başlamıştır: “... İstanbul’un fethinden sonra şartlar iyi değerlendirilse idi, İstanbul da bir yeniden doğuşun merkezi olabilirdi. Yazık ki Fatih döneminin en çok ümit veren bilginlerinden biri olan Tokatlı Molla Lütü’nin 15. yy sonunda, II Bayezid döneminde, Sultanahmet Meydanı’nda idam edilmesi ve idamın sebebinin de kendisini çekemeyenlerin dinsizlik suçlaması oluşu, bu ümitlerin boşa çıkacağını gösteriyordu. **16. yy’daki gelişmeler, medreselerin gerçek anlamda yükseköğretim ve araştırma kurumları olabilmesinin bütün bütüne önledi. Safevi yönetimi ile Osmanlı yönetimi arasındaki siyasi gerginliğin son haddine varışı, eskiden olduğu gibi Anadolu’dan İran’a ve İran’dan Anadolu’ya bilgi ve düşünce alış verişini imkânsızlaştırdı. ‘İctihat (yeni bir görüş belirtme) kapısının kapalı olduğu’ düşüncesinin Osmanlı ülkesinde hâkim oluşu, felsefi düşünce şöyle dursun, hukuk felsefesi ve hatta uygulaması alanında bile çağın ihtiyaçlarına uygun çözümlerin önerici ve temsilcileri olan bilim adamlarının yetişmesini önüyordu.¹⁰⁷ Hatemî, medreselerin bilimsel bağımsızlığı konusunda da şu hususların altını çizmiştir. “Medreseler öğretim kadrolarının seçimi bakımından ‘özerk’ değil idiler. Şeyhülislâm’ı nasıl padişah seçiyorsa, müderrislik görevini de padişah, sadrazam gibi ‘ilmiye’ sınıfından olmayan bir yüksek yetkili veya padişahın seçtiği şeyhülislâm ‘tevcih’ ediyordu (görevlendiriyordu). ... Böyle bir ortamda felsefi ve bilimsel düşüncenin gelişmesi düşünülemezdi. ...¹⁰⁸”**

İstiklal Marşımızı yazan Mehmet Akif Ersoy (1873-1936), Safahat’ta medrese öğretiminin bilimsellikten uzaklığını şu dizelerle eleştirmektedir.

“... ”

Medresen var mı senin? Bence o çoktan yürüdü.

Hadi göster bakayım şimdi sen İBN-ÜR-RÜŞTÜ?

İBN-İ SİNÂ neye yok? Nerde GAZÂLİ görelim?

Hani SEYYİD gibi, RÂZİ gibi üç beş âlim?

¹⁰⁷ Hatemî Hüseyin Prof. Dr., “19. Yüzyılda Medreseler”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları 1985 Cilt 2 s. 501.

¹⁰⁸ Ya.g.m. s. 501-502.

En büyük fâzılınız; bunların asarından,

Belki on şerhe bakıp, bir kuru mana çıkararan.

Yedi yüz yıllık eserlerle bu dinin hâlâ,

İhtiyacatını kaabil mi telafi? Asla.

...¹⁰⁹”

Ersoy'un medrese eğitimin sorguladığı bu şiirinde ismini belirttiği İslâm biliminde önemli yerleri olan kişilerin kitapları ve araştırmaları medreselerin eğitim programlarına girmediği gibi İslâm aydınlanma çağının önde gelenlerinin bilimsel ve felsefi kitapları da medreselerin semtine uğramamıştır. Ancak bu düşünürlerin eserleri, Tablo 8'den de görüleceği üzere, 12 inci yüzyıldan başlayarak aşama aşama Sultan Süleyman'ın Viyana kapısına dayandığı dönem de dahil, başta Latince olmak üzere Avrupa dillerine çevrilmiş ve bilim insanlarıncı incelenmiş ve onların araştırmalarını etkilemiştir.

Tablo 8'e sadece bir fikir vermesi amacıyla, İslâm Aydınlanma Çağının bilginlerinden yalnızca birkaçının adı alınmıştır. Bu ve diğer bazı düşünürlerin kitapları ilerleyen yüzyıllarda birçok Avrupa diline çevrilmeye devam etmiştir. Bütün çevriler yerine Tabloya sadece en erken yüzyıllarda yapılan çevirilerden örnekler konulmuştur.

Antik Çağ Yunan düşünür ve filozoflarının eserlerinin Arapça çevirileri ile birlikte Tablo 8'e alınanlar ve alınmayan diğer çeviriler, Avrupa aydınlanmasında ve bilimsel araştırmalarında önemli katkılarda bulunmuştur. İnternet ansiklopedisi wikipedia'da bu isimlerin hangi bilim insanlarından etkilendiklerine ve hangi bilim insanlarını etkilediklerine ilişkin bilgilere de rastlanmaktadır. **Avrupalı bilim insanları öğrenim kapsamları ve boyutları geliştikçe Kilise'nin baskısına karşı çıkmaya başlamışlar, engizisyonun zulümlerine ve işkencelerine hedef olmuşlar, bu arada bir kısmı bu zulümler sırasında yaşamlarını yitirmişlerdir. Yılmamışlar, yüzyıllar süren bu uğraşlar sunucunda düşünsel olduğu kadar, sağlık alanındaki**

¹⁰⁹ Ersoy, a.g.e. s. 417-418.

buluşları yanında ekonomik alanda fiziki üretimi etkileyen birçok buluşu da gerçekleştirmişlerdir.

Tablo 8 İslâm Aydınlanma Çağı Bilim İnsanlarının Batı'da basılan ve Batı Dillerine çevrilen eserlerinden örnekler			
İsim, yaşadığı yıllar	Uzmanlık Alanı	Çevrilen Eserin Adı	Eserlerin Avrupa'da Yayınlandığı yıl ve dil
Cabir İbn-i Hayyan (721-813)	Kimya, fizik, astronomi, Eczacı, tıp	-Alchemy	1542 ve 1561 Latince 1686 İngilizce
Sabbah El Kindî (801-872)	Felsefe, tıp, fizik, kimya, astronomi	-Tacuini Sanitas -Alkindur De Temporum, -Der Philosoph der Araben -The Apology	-1531 Latince -1540 Latince -1857 Almanca -1882 İngilizce
El Harezmi (780-850)	Matematik, cebir, geometri, astronomi, coğrafya,	-Algoritmi de Numero Indorum -Algebra	-12 yüzyıl Latince -1831 İngilizce
El Birunî (973-1048)	Astronomi, matematik, doğa bilimleri, coğrafya	-The Chronology of Ancient Nations -Aynı kitabın Almancası -Aberunui's India	-1879 İngilizce -1878 Almanca -1888 İngilizce

İbn-i Sina (980-1037)	Tıp, astronomi, felsefe	-Kanun -Liber Canonis -Sefere Ha-Kanon -Sefer Ha-Sefer Ha-Katan - Al-Qanun fi al-tıbb -Artis Chemicæ Principes Avicenna	-Tarih belli değil Arapça 1250 Latince -1400 İbranice -1490 İbranice -1645 Arapça -Latince 1572
İbn-i Rüşd (1126-1198)	Tıp, matematik, felsefe,	-Auerroys Epithoma Totius Methaphisices Aristotelis -Auerois Paraphrasis Super Libros de Republica Platonis -Auerroys Compendium Necessarium	-1523 Latince -1539 Latince -1552 Latince

Kaynak: Wikipedia bu isimler için yer alan bilgiler ile internet archive digital belge arşivinde bulunan eserlerden bazıları örnek olarak seçilmiştir.

Tablo 9 da sadece 18-19 uncu yüzyılda Batı bilim adamları ile buluşularının ülkelerine ve insanlığa kazandırdıklarından bazı örnekler yer verilmiştir. Kaynaktaki adrese girildiğinde, çok uzun dönemde gerçekleştirilen buluşların listesine de erişilecektir.

Bu noktada okurlardan bu konuda daha zengin bilgi edinmek isteyenlere üç eserin adını önermek isterim. İlk ikisi Cengiz Özakıncı'nın "İslamda Bilimin

Yükselişi ve Çöküşü 827-1107” ve “Türkiye’nin Siyasi İhtiharı Yeni-Osmanlı Tuzağı isimli kitapları, üçüncüsü ise S. Frederick Starr’ın “Kayıp Aydınlanma” adlı eseridir.

Tablo 9’un kaynağında 1798 yılında İngiliz doktor Edward Jenner’in ilk başarılı çiçek aşısını yaptığı bilgisi yer almaktadır. Oysa vatandaşı İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisinin eşi Lady Mary Wortley Montagu’nun (1689-1762) bir tür biyografi çalışması olan “mektuplarını ve çalışmalarını” anlatan kitabının birinci cildinde Edirne’den Sarah Chiswell’e 1 Nisan 1717 tarihinde yazdığı mektubunda bu kentte çiçek aşının yapılışına ilişkin gözlemlerini anlatmaktadır¹¹⁰. Bayan Montagu, bu mektubunda, “bu yararlı buluşu İngiltere’de yaygın olarak kullanılmasına çaba gösterecek kadar vatansever” olduğunu yazdıktan başka, çocuğuna da bu aşığı yaptıracığından belirtmiştir¹¹¹. Bayan Montagu’nun kitabında yer alan bu bilgi de açıkça göstermektedir ki, çiçek aşısı, doktor Edward Jenner’in 1798 tarihinde İngiltere’de uygulamasından çok önce Osmanlı Devletinde yaygın olarak uygulanmakta idi.

Tablo 9 18 ve 19 uncu yüzyılda yapılan buluşlardan seçme bazıları			
Tarih	Buluşçu	Ulus	Buluş/ Geliştirdiği buluş
1709	Daniel Gabriel Fahrenheit	Alman	Alkollü termometre
1712	Thomas Newcomen	İngiliz	Buhar makinası
1738	John Wyatt	İngiliz	Mekanik pamuk ipliği makinası
1755	William Cullen	İskoç	Yapay soğutma makinası
1765	James Watt	İskoç	Buhar makinasını geliştirdi
1769	Nicolas-Joseph Cugnot	Fransız	Buhar gücü ile yolcu taşıma aracı
1774	John Wilkinson	İngiliz	Metal delme, namlu açma
1776	John Wilkinson	İngiliz	Hava kompresörü
1783	Claude de Jouffray	Fransız	Buharlı gemi inşa çalışması
1783	J-Etienne Mongolfier ve Joseph Ralf	Fransız	Sıcak hava ile uçan balon
1785	Martinus van Marum	Hollanda	Elektroliz
1789	Edmund Cartwright	İngiliz	Mekanik dokuma tezgahı

¹¹⁰ “The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu”, London Henry G. Bohn, York Street Covent Garden 1861, Cilt 1 s. 307-309.

¹¹¹ Y.a.g.e. s. 309.

1790	Thomas Saint	İngiliz	Dikiş makinası
1792	Claude Chappe	Fransız	Kuleli telgraf sistemi
1796	Alois Senefelder	Alman	Litografi
1798	Edward Jenner	İngiliz	Çiçek aşısı
1799	Louis Nicholas Robert	Fransız	Odun hamurundan kağıt üretimi
1804	Richard Trevithick	İngiliz	Buharlı lokomotif
1804	Hanaoka Seishu	Japon	Genel anestezi
1807	Niéphore Niépce	Fransız	Kömür tozu ile çalışan ilk içten patlamalı motorunu bir tekneye uyguladı
1810	Nicholas Appert	Fransız	Konserve tekniği
1816	Francis Ronalds	İngiliz	Elektrikli telgraf
1824	Johann W. Döbereiner	Alman	Mermi sürmeli tüfek
1825	William Sturgeon	İngiliz	Elektro mıknatıs
1828	James Beaumont Neilson	İngiliz	Demir üretiminde yüksek fırın
1828	Anyos Jedlik	Macar	Elektromekanik makine
1831	Michael Faraday	İngiliz	Elektro magnetik indükleme
1837	Samuel Morse	ABD	Mors Alfabesi
1842	John Bennet Lawes	İngiliz	Süper fosfat gübresi
1845	Isaac C. Johnson	İngiliz	Poertland çimentosu
1847	Ascenio Sobrero	İtalyan	Nitroglicerin
1855	Henry Bessemer	İngiliz	Bessemer çelik üretim tekniği
1864	Louis Pasteur	Fransız	Pastörize etme tekniği
1865	Carl W. Siemens ve Pierre Émile Martin	Alman kökenli İngiliz ve Fransız	Siemens-Martin çelik üretim tekniği
1867	Alfred Nobel	İsveç	Dinamit
1876	Alexander G. Bell	İsveç kökenli ABD	Telefon
1895	W. Conrad Röntgen	Alman	Röntgen cihazı

Kaynak: Wikipedia, Timeline of Historic Inventions.

Tablo 9 ve kaynağında yer alan buluşlar listesinde Osmanlı İmparatorluğundan bir buluşçunun ismi ve buluşu yer almamaktadır. Bu durum, Osmanlı Devletinde medrese eğitiminin başlamasından beri izlenen anlayışın çok önemli etkisi olduğu yadsınamaz.

Osmanlı Meclisi Mebusan'ında 15 Mayıs 1326 (1910-1911) günü İlmiye

Bütçesi ile ilgili Şeyhülislamlık gerekçe yazısı görüşmelerinde dile getirilen bir konunun alıntısını sunmak istiyorum. İbrahim Efendi (Kosova-İpek) Şeyhülislamlık yazısı üzerine yaptığı uzun değerlendirmesi içinde şu hususa da işaret etmiştir: **“Makamı Meşihat (Şeyhülislamlık Makamı) bize üç bin kuruluş maaşlı bir reisülmünecimin (yıldız falına bakanlara başkan) tayini teklif ediyor. Diyor ki gerçi beş yüz kuruluş maaşlı bir Müneccimbaşı vardı, bu müneccimbaşının vazifesi bir muvakkithanede (büyük camilerin yanında bulunan saatler ve aletlerle zaman tayin edilen yer) saatleri düzeltmek veyahut yapılan takvimleri tashih etmek. Fakat bu kâfi değilmiş. Şimdi bir kuyruklu yıldız çıktı. Bakalım o kuyruklu yıldızı avlayacak, yahut ileride işler nasıl çıkacak diye remil (bir takım nokta ve çizgilerle gaipden haber verme) atmak için üç bin kuruluş maaşla bir Reisülmüneccimin teklif ediyor.** Tabiidir ki Encümen (Komisyon) böyle havai (boş) şeylere Beytülmalî Müslimini (Müslümanların Maliye Hazinesini) sarf edemez. İki bin kuruluş maaşlı azaları beş yüz kuruluş maaşlı imiş. Halbuki onlara biner kuruluş maaş zam etmek istiyor. Halbuki **merhum Üryânî zamanında üç tane tekke şeyhine bir Sadakai Şâhâne (Padişah sadakası) olmak üzere birkaç yüz kuruluş maaş vermişler. Haftada oraya beş altı şeyh geliyor, bir şeyler yapıyorlar. Sonra o şeyhlerden birisi Abdülhamit’e çatıyor. O şeyh yeniden bin kuruluş maaş alıyor.** Fakat bunlara iki bin kuruluş maaşlı bir Reisülmeşayih (şeyhler reisi) olacaktır. Sonra öteki azalara da biner kuruluş maaş zam. Tabiidir ki Encümen böyle beyhude (boş) şeyler için para sarf edemez.”¹¹²

Meclisi Mebusan’da Bütçenin İlmiye bölümüne ilişkin görüşmelere 20 Mayıs 1326 günü devam edilmiştir. Bu görüşmeler sırasında söz alan Kastamonu milletvekili Ahmet Mahir Efendi şu ilginç gözlemde bulunmuştur. “İlmiye Bütçesinin tetkiki sırasında İbrahim Efendinin en muhik (haklı, doğru) söylediği bir söz vardı ve umumiyetle kabule şayan (kabul edilebilir) idi. O da Müneccim Başılığın lağvı (kaldırılması) hakkındaki teklif idi. Ne çare ki İbrahim Efendi muktesit (tutumlu) olmakla beraber, biraz hissete (cimriliğe) tabi olduğuna kani olacağım ki, bugün kürsi-i hitabette (konuşma kürsüsünde) o bahsi açmayarak, en mühim noktaya çekiç vurmaya başladı. İlmi **Nücumdan (müneccimlikten) bahsetmedi, «Ne vakte kadar maaş vereceğiz» demedi.** O madde 14 üncü madde idi ki, geçti. Diyeceği doğru **bir lakırdı varsa Müneccim Başılığın kaldırılması idi. ...**¹¹³”

¹¹² MMZC, Devre 1, Cilt 5, İçtima senesi 2, 15 Mayıs 1326 Cumartesi, s. 551-552.

¹¹³ Ya.g.Z.C. 20 Mayıs 1326 Perşembe, s. 682-683.

1910-1911 Bütçe görüşmelerinde Şeyhülislamlığın yeni bir müneccim başı atanmasını istediği dönemde İstanbul'da 1868 yılından beri bir rasathane mevcuttur. Ancak bu rasathaneden yaklaşık 290 yıl önce 1571 yılında III. Murat'ın izni ile Mısır Medresesi müderrislerinden Takiyüddin Efendi (1521-1585) İstanbul'a davet edilip Müneccimbaşılığa getirilmiş ve **1577 yılında da Rasathane-i Amire'yi kurmuştu**. 11 Eylül 1577 gününden başlayarak yaklaşık bir ay süre İstanbul'da da görülen kuyruklu yıldız izleyen Takiyüddin, bu olayın İran'la sürmekte olan savaşın galibiyetle biteceğinin haberi olarak yorumlamıştır. Ancak **1578 yılında başlayan veba salgını nedeniyle bu hastalıktan** ölenlerin artması üzerine Şeyhülislam Ahmet Şemseddin Efendinin Padişaha mektup yazarak verdiği fetva üzerine rasathane 21 Ocak 1579 günü Kaptanı Derya Kılıç Ali Paşa tarafından top atışları ile yıkılmıştır¹¹⁴.

1910-1911 Bütçesinin Evkaf Nezareti bölümünün görüşülmesi sırasında medreselerin durumu ele alınıp tartışılmaya konu edilmemiştir. Sadece bir iki milletvekili görüşlerini açıklamıştır. Aşağıya alıntılacağım bu görüşlere Evkaf Nezareti yetkilileri dahil karşı çıkan da olmamıştır. 19 Mayıs 1326 (1910-1911) günü yapılan görüşmelerde **Hakkari milletvekili Tâhâ Efendi** konuşmasında medreseler için şu değerlendirmede bulunmuştur: "... Evkaf (vakıflar) deyince hatırımıza birkaç şey gelir. Mesâcid ve makabiri islâmiyyenin ihyası (Mescitler ve Müslüman mezarlarının bakılıp korunması), medârisi islâmiyyenin envârı Maarif (İslâm medreselerinin bilim ve kültür ışığı) ile tenviri (aydınlatılması) bunlar belki bütün manasıyla (tam anlamıyla) Evkafa taalluk eder. (Fasla ait olmuyor sadaları) Her fasla aittir. **Evet efendim, bizde birtakım tekâyâ ve zevâyanın (tekke ve zaviyelerin) tamir ve imarı. Biz bakıyoruz mesâcid ve maâbidin (mescit ve ibadet edilecek yerlerin) hali insanı dilhun edecek (insanın içini kan ağlatacak) derecededir ve oraya merbut (bağlı) bulunan bazı ebniye (binalar) muhilli sıhhat (sağlığı bozan) bir derecededir. Mesâcid ve maâbid harap. Evkafa merbut medârisin ise asla İslam'a hayrı yok bir derecede. İşte İstanbul'da hal böyle; Vilâyâtın halini varın kıyas edin. ...**¹¹⁵"

¹¹⁴ "Geçmişten Günümüze", Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü sitesi.

¹¹⁵ MMZC, 19 Mayıs 1326 s. 639

Aynı bütçe bölümünün 22 Mayıs günü yapılan görüşmelerinde **Ankara milletvekili Mehmet Talat Bey** de medreselerin durumuna ilişkin olarak şu açıklamalarda bulunmuştur. “... **Bütün evkafın elinde bulunan arazi muattal (kullanılmaz) bir haldedir. Ormanlardan asla istifade edilmez. Dükkânlar, hanlar, hamamlar yıkık, harap; zaten evkafın demeye hacet yok. Evkafın olduğu meydana; çünkü kamilen(tamamen) süprüntülük içindedir. Örümcekler her tarafı kaplamış. ... Çeşmelerin suyu akmaz, medreselerde oturulmaz. Hattâ teeddüp ederim(utanırım), oranın kokusundan içeri girilmez. Hıfzıssıhaya da mugayirdir (aykırıdır). Zaten bir medrese yok ki, içinde kütüphanesi olsun. Çünkü içindeki müderrislere de itina edilmemiştir. Mollalardan birer kıyye (1282 gram) bulgur toplayacak da onları okutacak. Elbette o türlü medreselerde ulemâ bulmak müşkül olur. Karnını doyurmayınca oradaki hocalardan ne fayda hâsıl olur? Medreselerde kütüphane yok dersem anlamalı ki, talebenin okuyacağı ve ledelhace (gereksinim duyduğunda) müracaat edeceği kitap, kamus (sözlük), her ne ise hiçbir şey yoktur. Zaten medreselerden, bundan sonra inşallah istifade edeceğiz; çünkü bu gayet mühim bir meseledir. Bunda bir parça hakkı murakabeyi istimal etmezsek (denetim hakkını kullanmazsak), ne vakit yapacaktır, bilmiyorum. ...¹¹⁶”**

Kastamonu milletvekili Ahmet Mahir Efendi ise medreseler konusunda şu açıklamada bulunmuştur. “Taşra meberrâtı (hayır işleri) hakkında Taşra ulemâsının tamamıyla şartı vâkıfa riayetle ifayı vazifede hiçbir vakit kusur etmediklerini de ilâve-i güftâr ediyorum (ek olarak belirtiyorum). **Medreseler öyle tahsile gayri müsait bir hal ve içerilerine girilmeyecek bir derecede değildir. Talebelerin cehaleti ise müderrislerin ataletinden (tembelliğinden) neşet etmiştir** ve o da memleketin Evkaf Muhasebecisinin vazifei memûriyyetini (memuriyet görevini) hüsnü istimal edememesinden (iyi yapmamasından) ileri gelmiştir. Âlemi İslâmiyeti **bu kadar terzil (rezil) etmeyin. (Gürültü) Hakkari milletvekili Tâhâ Efendi Gözümüz görüyor.**

¹¹⁶ Y.a.g. tutanak 22 Mayıs 1326 s. 706.

Ahmet Mahir Efendi (Devamla) — Sen bir tanesini görüyorsun. İşte Evkaf Nezareti, eslâfı kiramın (geçmişteki saygın kişilerin) meydana koymuş olduğu hayrat ve meberrâtı (hayır işlerini) muhafaza etsin. En büyük ve en güzel bir eseri terakki göstermiş olur; fakat bütün bütün medâris hâli atâlete geldi demek, doğru değildir. Zannetmem ki, hiçbir müderris, hiçbir talebe-i ulûm bunu kabul etmez. ...¹¹⁷”

Çankırı milletvekili Mehmet Tefvik Efendi ise şu açıklamayı yapmıştır. “Burası Meclisi Millidir. Herkes müşahadatını (gözlemlerini) söyler. Şimdi ben deniz arz edeyim. Taşrada ben denizin gördüğüm **evkaf, sirkat (hırsızlık) kumpanyasıdır. Mutasarrıf veyahut vali ve kadı, bir de sahibi vakf, vakfın parası bunlar beyninde (arasında) taksim olunuyor. (Gürültü) Mesela 50 bin kuruş vakıftan alınacak, 30 bini valiye veyahut mutasarrıfa veriliyor.** (Gürültü) REİS — Efendim, rica ederim, işi bu dereceye kadar getirmeyin. Böyle söylediğiniz vakit tayini madde etmelisiniz. Ömer Fevzi Efendi (Bursa) — Bütün memurlar böyle itham olunamaz efendim. Umum memurlar böyle itham edilmemelidir. Hiç bu kadar itham olur mu efendim?¹¹⁸”

Meclisi Mebusan’da Bütçenin vakıflar bölümü görüşmelerinde yaptığım birkaç alıntı 20 nci yüzyılın başında medreselerin durumu hakkında daha önce verdiğim bilgileri tamamlayıcı bir fikir vermektedir.

Osmanlı Devletinde medreselerin ve öğrencilerinin sayısı konusunda genel kabul görmüş tek bir rakama ulaşamadım. Bu benim yeterince araştıramadığımdan kaynaklanmış olabilir. Ancak derleyebildiğim rakamları okurların bilgisine sunmak isterim. Çeşitli kaynaklarda bazı vilayetlerdeki medrese sayılarına yer verilmektedir. **Muş milletvekili İlyas Sami Efendi, Maarif Bütçesi üzerinde yaptığı açıklamalarda, Muş’ta “500-600 tane kadar medresemiz var.** Bu medariste tahsili Arabi, tahsili dini görmüş muallimlerimiz var. Yalnız fûnunu hazırayı medeniyeyi ki coğrafya, tarih,

¹¹⁷ Y.a.g.t. s. 707.

¹¹⁸ Y.a.g.t. s. 708.

hendese gibi fenlerdir bilir 4-5 tane muallim lazım.¹¹⁹ **19 yüzyılda İstanbul'daki medrese sayısı olarak 170 sayısı verilmektedir**¹²⁰. Eğitim tarihçisi Necdet Sakaoğlu Osmanlı Eğitim Tarihi isimli eserinde belirttiğine göre, “... **1908'e doğru, Konya ilinde** toplam 552 öğrencinin okuduğu 4 idadiye, 80 öğrencili 1 darülmualimine, 24 erkek ve 1 kız rüştiyesine (bunlarda da toplam 1,331 öğrenci okumaktadır) karşılık, **451 medresede 12 bin dolayında çocuk ve genç okumaktadır.**¹²¹” Bir başka eserde, Osmanlı Devletinde **1,000'in üzerinde irili ufaklı medrese olduğu belirtilmektedir**¹²².

Avrupa'da milliyetçilik akımlarının güçlendiği ve ulusal çıkar kavramının ön plana çıktığı 19'uncu yüzyılda, medreselerin ümmetçiliği sürekli ön planda tutması, Türk milliyetçiliğinin yüzyılın son çeyreğinde gecikerek gündeme gelmesini de etkileyen bir unsur olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğunda Gayrimüslim Uyrukların Eğitim Yapılanması

Bu özel okulların isim listesi ve verileri yukarıdaki tabloların kaynağın 249-251 inci sayfalarında yer almaktadır. Bu özel okulların bir kısmı kız öğrenciler için bir kısmı da erkek öğrenciler için açılmış olup toplam sayıları 80'dir. Bu 80 okul içinde öğretmen ve ruhban okulları da yer almaktadır. Kaynak belgedeki bilgileri gruplandırarak Tablo'10 da sunuyorum.

Tablo 10'un incelenmesinden de görüleceği üzere, kızların eğitimi için **Müslüman cemaatlerce kurulan özel okullarda toplam öğrenci sayısı 155 iken aynı yıl mezun sayısı 18 kişidir. Buna karşılık nüfusu Müslüman cemaatinden çok daha düşük olan Rum cemaatinin açtığı özel okullara 2,182 kız öğrenci devam etmektedir.** Bunların orta eğitim düzeyine devam

¹¹⁹ MMZC, 25 Mayıs 1326 Salı, s. 70.

¹²⁰ “Osmanlı Devletinde Öğrenim, Medreseler ve Ulema”, açık ders ankara.edu.tr.

¹²¹ Sakaoğlu Necdet, “Osmanlı Eğitim Tarihi”, Cep Üniversitesi, İletişim Yayınları, 2. Basım Ekim 1993, s. 122.

¹²² Akgündüz Hasan Doç. Dr., “Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç, Yapı, İşleyiş” Ulusal yayınlar 1997, s. 514.

edenler ise 526 kız öğrencidir. Ermeni cemaatinin kız okullarına devam eden öğrenci sayısı da Müslüman cemaatin özel okullarından daha fazladır.

Tablo 10'da dikkati çeken bilgilerden birisi de **Rusların Beyrut Nasra'da Rum erkek öğrencilerin devam ettiği bir öğretmen okulu açmış olmasıdır**¹²³. Yabancı Devletlerin Osmanlı topraklarında açmış oldukları okullara ilişkin izleyen bölümde de görüleceği üzere, **1902 yılında Rusların, Lazkiye, Trablusşam, Beyrut, Akka, Hıms, Şam, Cebel-i Lübnan ve Kuds-i Şerif'te faaliyet gösteren ve çoğu ilkokul düzeyinde olan 87 okulları mevcuttur**¹²⁴.

Tablo 10'un son bölümünde erkek idadilerine yönelik olarak iptidai, tali ve mezun sayıları verilememiştir. Bunun nedeni de kaynak tabloda yer alan birçok okulda, Müslüman, Rum, Ermeni, Musevi ve diğer ulusların öğrencileri birlikte devam etmekte oluşudur. Cemaatlerin çocuklarının birlikte devam ettiği bu okullarda iptidai, tali ve mezun sayıları cemaatlere göre ayrı ayrı verilememiştir. Dolayısı ile kaynak tablodaki sayıları ayırtırmak mümkün olamamıştır.

Tablo 10'da yer alan Rum okullarından birisi de, **Fener Rum Mektebi Kebir'idir. Bu okulun önemli özelliği, Fanaryot adını taşıyan ve birçoğu saray ve Babiâli tercümanı, Eflak ve Buğdan voyvodaları görevini yapan kişileri yetiştiren okul olmasıdır**¹²⁵. Ergin, 1727-1821 arasında Babiâli tercümanlığı yapan 32 kişi kişinin adlarını listelemiş ve **bu tercümanların çok büyük bölümünün beş, altı ailenin bireyleri olduğunu da belirttikten sonra, bu ailelerin erkek çocuklarını bu görevlere gelmek üzere eğittiklerini birkaç Avrupa dili yanında Türkçe, Arapça ve Farsça da öğrettiklerini kaydetmektedir**¹²⁶.

¹²³ T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, "Tanzimat'tan ..." y.a.g.e. yayın s. 250.

¹²⁴ Mutlu Şamil Dr. "Osmanlı Devletinde Misyoner Okulları, Gökkuşbe, Bilim Basın Yayın Ltd. 2005 s. 84.

¹²⁵ Ergin, a.g.e. s. 737.

¹²⁶ A.g.e. s. 740 .

Tablo 10				
Osmanlı Devletindeki cemaatlerce kurulan özel tali okulların öğrenci ve mezun sayıları 1913-1914 öğrenim yılı				
Okul türü	Toplam Öğrenci	İptidai	Tali	1913-1914 mezunu
Kızlar için İdadi	2,885	1890	821	161
Türk	155	12	143	18
Rum	2,182	1,656	526	117
Ermeni	548	222	152	26
Kız Öğretmen Okulu	309	75	234	36
Rum	193	75	118	15
Ermeni	116	-	116	21
Erkek Öğretmen Ok.	294	127	167	32
Rus	210	127	83	20
Musevi	84	-	84	12
Ruhban Okulu	176	40	136	20
Rum	146	40	106	20
Ermeni	30	-	30	-
Erkek İdadi	17,644	9,509	6,170	891
Müslüman	4,660			
Rum	4,882			
Ermeni	4,713			
Musevi	1,865			
Diğer	1,524			
Genel Toplam	21,308	11,641	7,528	1,140

Kaynak: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924, sayfa 249-251, Tablo 5.34 yer alan verileri tarafımdan gruplandırılmıştır.

Gayrimüslim cemaat okulları ve kiliseler milliyetçilik akımlarını 19'uncu yüzyılın başından beri güçlü tutmakta ve öğrencileri bilinçlendirmekte idi. Ahmet Bedevi Kuran (1886-1966) Kula'da yaşadığı çocukluk yıllarına ilişkin anıları arasında Rum öğrencilerin okula geleneksel kıyafetleri ile gitmesine yönelik olarak şu gözlemi kaydetmiştir: **“Efzun kıyafetiyle – beyaz pilili eteklik- ara sıra merasim yapmaları, ruhumda garip hisler uyandırmıştı.¹²⁷”** Kuran, Akhisar'da kendi devam ettiği okul ile diğer okullar konusunda da gözlemlerde bulunmaktadır. **“Rüştiye mektebi-ortaokul-basit bir evden ibaretti. ... Mektepte sarıklı bir muallim ve mubassırdan başka idareci yoktu. Hatta bütün sınıflar bir dershaneye toplanmış sıra ile aynı hocadan ders görüyorlardı.** Dikkate şayan bir nokta varsa, o da güzel bir binada ayrıca kız mektebinin bulunması ve **kız çocuklarına jimnastik derslerinin bile tatbik ettirilmekte olmasıydı. Şehir kenarındaki Rum mektebi muhteşemdi.** ... Kula'da olduğu gibi buradaki Rumlar da fes giyiyor ve Türkçe konuşuyorlardı. Fakat muhakkaktır ki gerek Kula ve gerek Akhisar Rum mektebi muallimleri milli anane ile beslenmiş ve talebelerine yapmayı vazife edinmiş elemanlardı.¹²⁸”

Kuran, **Kuleli idadisine** devam ettiği döneme ilişkin olarak da şu anılarını paylaşmaktadır. **“İlk günlerde, mektepte en ziyade nazarı dikkatimi celbeden keyfiyet, bahçede dağınık bir şekilde ağaçlar altına veya köşelere dizilen kanepeler oluştu. İstirahat zamanlarında Arnavutlar, Bulgaristanlılar, Trablusgarblılar, Karadenizliler, Çerkezler, Suriyeliler, Bağdatlılar, Şarklılar, Boşnaklar ve Anadolu lular, sınıf farkı gözetmeksizin birer camia halinde bu kanepelere taksim olunurlardı. Bir grup mensubu, başka bir gruba ait kanepeye oturmazdı.** Tabii, bu tefrik dershanelerde yoktu. ... **Bulgaristanlı talebelerin ahvali hiç de hoş gider bir şey değildi.** Bu zavallılar, memleketlerinde öğrendikleri ve belki mahiyetini takdir edemedikleri bir alışkanlıkla, **Bulgar marşını daima yüksek sesle terennüm etmeği itiyat edinmişlerdi. Halbuki bu marşın güftesi ... Balkanları aşalım, Çargradı (İstanbul'u) alalım** anlamında Bulgar ihtirasını belirten hasm-âne bir iddia idi.¹²⁹”

Kuran'ın, dönemi yaşayan bir kişi olarak yaptığı gözlemler İmparatorluk bünyesindeki gayri Müslimler ve Müslümanlar arasında milliyetçiliğin

¹²⁷ Kuran Ahmet Bedevi, “Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi”, Çeltüt Matbaası, s. 4.

¹²⁸ A.g.e. s. 9-10.

¹²⁹ A.g.e. s. 23-24.

ulaştığı boyutu göstermesi bakımından önemlidir. Bu da kendi cemaatlerinin okullarında bu konuda bilinçlendirilmiş olmalarının doğal sonucu idi. Kuran, yukarıda alıntılanan ifadesinde, Kuleli lisesindeki Bulgar öğrencilerinin Bulgar marşını, “Bu zavallılar, memleketlerinde öğrendikleri ve mahiyetini takdir edemedikleri bir alışkanlıkla, ...” söylemleri şeklinde yorumlaması Bulgaristan’daki milliyetçilik politikası ile uyumlu düşmemektedir. Zira, **Bulgarlara, Bizans’ı yeniden canlandırma arayışları içinde olan zengin Rumlar tarafından, 1800’lü yıllarda Balkanlarda yoğun bir Rumlaştırılma kampanyası uygulanmaya başlamıştı¹³⁰. Bu girişim 18 inci yüzyılın ikinci yarısında İstanbul’daki Patriklikçe de desteklenmeye başlamıştı. Bunun sonucu olarak Bulgaristan’daki kiliselerde ayinlerin Bulgarca yapılmaması ve Bulgarca kitaplar yasaklandığı gibi, kiliselerde Yunanca yazılmış din kitapları okunması zorunlu kılınmıştı. Bu baskılar üzerine Moskova’da yerleşmiş Bir Bulgar tüccarın oğlu V. E. Aprilov, ulusal bilinci uyandırmak amacıyla diğer kentlerdeki tüccarlarla işbirliği ile 1835 yılında Gabrova’da ilk Avrupai Bulgar okulunu açmışlardır¹³¹. Bu okul, ulusal bilinçlenmeyi başlatmış ve on yıl içinde benzeri okulların sayısı 53’e yükselmiştir¹³². Bunu Bulgarca kitap basımını hızlandırmak ve yaymak amacıyla İzmir ve İstanbul dahil matbaalar açılmıştır.** Bu politikalar sonucunda Bulgar isyanları da başlamıştır. Bulgar isyanları konusunda daha fazla bilgi edinmek isteyenler, İnalçık’ın Kaynakçada yer alan bu kitabını okumalıdır.

19 uncu yüzyılda Osmanlı uyruğu gayri Müslimler arasında güçlenen milliyetçilik akımları için Amerikalı tarihçi Justin McCarthy’nin gözlemlerine yukarıda değinmiştim. Bu gözlemin bir bölümünü burada tekrarlayanın Bulgar öğrencilerin davranışını anlamaya yardımcı olacağını düşünüyorum. “19. yüzyılda ‘milliyetçilik’ duygusu Osmanlı Hıristiyanları arasında yayıldıkça, Osmanlı azınlıklarının milliyetçiliği İtalyan ve Almanlarda görülen ‘ırkçı’ karaktere büründü, fakat dine duyulan güçlü bağlılık hiç sönmedi. Rum, Bulgar ve Ermenilerde görülen milli bilincin çoğu, hatta tamamı dini kimliklerinden kaynaklanıyordu. ... dine dayalı milliyetçilik, düşmanı tanımayı da kolaylaştırdı. ... Müslümanlar, sırf Müslüman oldukları için, her milliyetçi grup tarafından ulusal düşman olarak görüldüler¹³³.”

¹³⁰ İnalçık Halil, “Tanzimat ve Bulgar Meselesi”, Kronik Kitap 4. Baskı s. 44.

¹³¹ A.g.e s. 49.

¹³² A.g.e aynı s.

¹³³ McCarthy Justin, “Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırım (1821-1922)”, TTK 3. Baskı Ankara 2018, s. 7-8.

Tablo 10 da yer alan **gayrimüslim cemaat okullarının eğitim içeriği Osmanlı Devleti'nin benzeri okullarından çok daha nitelikli olduğu döneme ilişkin çeşitli kitaplarda ileri sürülmektedir.** Bu bağlamda, Ermeni okullarının eğitim içeriği ve niteliği konusunda **Ali Suavi'nin** bazı gözlemlerini alıntılanmak istiyorum. “Yaklaşık 150,000 nüfusu ile diğer milletlerden daha fazla eğitim ve bilimle terakki ettikleri (geliştikleri)tespitiyle başlayan makale, bu terakkinin nedenlerine dikkat çekmektedir. **Buna göre Ermenilerin eğitim ve bilimde ileri gitmelerinin en önemli üç nedeni vardır. Mektep, kitap ve yetkin öğretmenler (ehliyetli hoca). Ermenilerin ileri gelenleri cemiyetler teşkil edip mektepler açtılar, kitaplar tercüme ve tab eylediler (bastılar) ve ehliyetli hocalar intihap eylediler (seçtiler).** Ermenilerin sıbyan mektepleri merkezi denetim altında olmakla beraber kendi dinlerinin gereği olan dini bilimler okutulmaktadır. Bunların yanında yaşlarına göre derecelendirilen programlarda çocuklara peygamberler tarihi, coğrafya, hesap ve musiki dersleri de verilmektedir. İkinci derecedeki mekteplerde ise, İslâm'ın devlet nezareti altında bulunan rüştiye mekteplerinden daha ziyade mükemmeldir. **Edebiyat, ulûm (bilim) ve eski Ermenice ve bir de lisan-ı ecnebi ki ekseriyet üzere Fransız lisanı tam'im olunur (öğretilir). Bir cemaat-i mahsusa idaresinde bulunan Samatya mektebinde İngiliz lisanı dahi tahsil olunurdu.** Yazık ki, bu mükemmel mektep 1283 yılında (1866) Samatya yangınında harap olmuştur.¹³⁴” Alıntı yapılan kaynakta **Ermenilerin 1840-1866 arasında 46 okul açtıkları da belirtilmektedir.** “İzmir dışında, taşradaki Ermenilerin eğitim durumları İstanbul ile kıyaslanmazsa da Galata mektebinin Darülfünun gibi düzenlenmesi düşünülmektedir. Böyle bir merkezi okulun ülkede 340,000 Ermeni'ye hitap edeceğini belirten Suavi, bunun gerçekleşmesi halinde okulun Ermeniler için aynı yerde eğitim görmeleri yanında birbirlerinin sosyal durumlarına da vakıf olmaları gibi bir işleve de sahip olacağını belirtir.¹³⁵”

Maarif Komisyonu tarafından 1910 yılında İstanbul'daki Ermeni okulları ile ilgili olarak düzenlenen istatistiklere göre, **bu cemaate ait 44 okulda 2,058'i parasız olmak üzere toplamda 6,516 öğrenci eğitim görmekte idi**¹³⁶.

¹³⁴ Doğan İsmail, a.g.e. s. 325-327.

¹³⁵ A.g.e. s. 327.

¹³⁶ Ergin, a.g.e. s. 761.

Osmanlı Devleti'nin 57 vilayetinde ilkokul düzeyinde eğitim vermekte olan Ermeni cemaatine açılmış 813 Ermeni okulunda ise 21,713'ü kız olmak üzere 81,226 öğrenci olduğu belirtilmektedir¹³⁷. Ergin'in belirttiğine göre, 1901-1902 ders yılında Osmanlı Devletinde Ermeni cemaatinin açtığı okulların yanında misyonerlerin açtığı ilkokuldan idadi düzeyine ve yetimhaneler dahil toplam öğrenci sayısının 104,500'e ulaştığını ifade etmektedir¹³⁸.

Osmanlı Devletindeki gayrı-Müslim cemaatlerin nitelikli okullar açtıklarını gösteren yukarıdaki belgilere ek olarak şunu da belirtmek gerekir ki, bu cemaatler iç ve dış ticaret işlerinde etkin rol oynamaları yanında, özellikle İstanbul'da mali piyasalarda da önemli yerleri olduğu için çocuklarını yurt dışında eğitime de göndermektedirler. Bu konuda, Tacettin Kayaoğlu'nun "Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)" isimli eserinde yer alan kişilerin eğitim profillerine göz atmak bir fikir verecektir.

Diğer taraftan, Osmanlı Devletinde yabancı ülke misyonerlerinin açtıkları ilköğretim ve orta öğretim konusundaki okullar da çok yaygın olarak gayrı Müslim cemaatlerin çocuklarına eğitim vermişlerdir. Şimdi de kısaca bu okullar konusuna değinmek istiyorum.

Osmanlı İmparatorluğunda Misyoner Okulları

Osmanlı İmparatorluğundaki misyoner okulları konusunda erişebildiğim en kapsamlı çalışma Dr. Şamil Mutlu'nun "Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları" isimli ve 1999 tarihli doktora tezi oldu. 2005 yılındaki ilk basımından sonra, 2020 yılında yeniden yayınlanmış olması gecikmeli olsa da konu ile ilgilenenler için önemli bir kazanç olduğunu düşünüyorum.

Tez de çeşitli ülkelerin misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğunda açtıkları okullar yanında, hastane ve yetimhaneler gibi kurumlar kurmaları konusunda da ayrıntılı bilgiler içermektedir. **Misyonerlerin izinsiz açılan okullar ile kurumların onaylanması için Osmanlı yönetimi üzerinde yabancı devletlerin uyguladıkları siyasi baskılara da kitapta yer verilmiştir. Bu konuda yabancı devletlerin diplomatik yazışmaları incelendiğinde misyoner okullarına ilişkin belgeler de görülmektedir.**

¹³⁷ A.g.e. s. 760.

¹³⁸ A.g.e. s. 760.

Osmanlı İmparatorluğunda, ilkokuldan kolej ve üniversite düzeyine kadar çeşitli kademedeki Fransa (253), A.B.D. (183), İngiltere (98), Almanya (29), İtalya 27 ve Rusya (14) olmak üzere ve Avusturya, Yunanistan, İran ve Romanya'nın okulları ile birlikte toplam olarak 623 misyoner okulu 1900 lü yılların başlarında faaliyet halinde olduğu anlaşılmaktadır.

Kitapta okullarla ilgili olarak düzenlenmiş tablolarda yer alan öğrenci sayılarının 124 bin dolayında olduğunu kabaca hesaplayabildim¹³⁹. Tablolarda bazı okullara ilişkin öğrenci verileri yer almamıştır. Bu sayılarda belirlenebilmiş olsa idi, öğrenci sayısının çok daha yüksek düzeye çıkacağı kesindir.

Söz konusu 623 okulun dağılımına bakıldığında Suriye 103, Cebel-i Lübnan 88 ve Kudüs-i Şerif 76 yoğunluğunun 267 okul ile Doğu Akdeniz kıyılarında toplandığı görülmektedir¹⁴⁰. Doğu Akdeniz bölgesinde açılan misyoner okulları toplamın 267/623=% 43'ünü oluşturmaktadır. Bu bölge 19. yüzyılda aynı zamanda İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya'nın nüfuz mücadelesinin yoğunlaştığı coğrafyadır. Misyonerlerin okullarında da Ermeni ve Rum öğrencilerin ağırlıklı olduğu kaynak kitaptan anlaşılmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğundaki eğitim yapılanmasına ilişkin bu gözlemlerden sonra, bu eğitim yapılanması içinde olan ülkenin 19. yüzyılda parçalanma sürecini daha iyi anlayabilmek için Avrupa ülkelerinin eğitim alanındaki ulaştığı düzeyin o ülkelerin ekonomik gücünü nasıl etkilediğine de kısaca göz atmanın yararlı olacağını düşünüyorum.

Önde Gelen Avrupa ülkelerinde eğitim ile ilgili verileri ve gelişmişlik düzeyleri

Osmanlı İmparatorluğuna ilişkin olarak yukarıda sunduğum bilgilerin gerçekçi boyutunu anlayabilmek için 19. yüzyılda önde gelen Avrupa ülkelerinin eğitimi ve öğrenci sayıları konusunda da bazı verilere göz atmak uygun olacaktır. Bu amaçla Tablo 11 düzenlenmiştir.

¹³⁹ Mutlu Şamil Dr., "Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları", Gökkuşbu İstanbul 2005 s. 377.

¹⁴⁰ A.g.e. s. 376-377.

Tablo 11 Beş Büyük Avrupa Devleti ile Osmanlı ve Çarlık Rusya'sının 1913 yılında ilk ve orta öğretim kurumlarındaki öğrenci sayıları				
Ülkeler	Nüfus 000	İlköğretim 000	Lise düzeyi	Meslek okulu
Avusturya	28,325	4,553	113,636	410,000
Macaristan	20,886	2,969	69,716	14,938
Fransa	41,463	6,793	136,233	118,000
Almanya	65,058	11,100	591,516	751,309
İngiltere	46,649	6,150	165,617	843,738
Rusya	156,192	4,387	624,832	21,081
Belçika	7,666	935	29,869	36,803
Osmanlı	*20,885	568	17,887	407

Kaynak: Avusturya ve Macaristan hariç nüfus verileri, Angus Maddison, "The World Economy A Millennial Perspective, Development Center Studies, OECD 2006", sayfa 183. Osmanlı Devleti eğitim verileri için "T.C. Başbakanlık DİE, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri 1839-1924", sayfa 279 ve 273, 276, 277. Osmanlı nüfusu için T.C. DİE "Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin nüfusu 1500-1927. Diğer tüm bilgiler için Anna Tolman Smith, "Education in Foreign Countries 1913-14" Department of the Interior, Bureau of Education June 30, 1914 Washington Government Printing Office 1915. Rusya'nın Meslek okul verileri Anna Tolman Smith ve W.S. Jesien, "Higher Technical Education in Foreign Countries, Students and Scope" Washington 1917, sayfa 91'den alınmıştır.

*Osmanlı Devletine ait nüfus verisi 1905-1906 yılına aittir.

Tablo 11'in incelenmesinden de görüleceği üzere, **Osmanlı Devletinin ilkokuldan lise ve meslek okulu düzeyine uzanan öğrenci sayıları 1913 yılında nüfusu Osmanlı Devletinin üçte biri boyutunda olan Belçika'dan bile çok geride kalmış olduğu ortadadır.** Eğitim programları içeriğindeki farklılık da göz önüne alındığında farkın uçurum boyutunda olduğu belirtilebilir. **Almanya ve İngiltere'nin meslek eğitime devam eden öğrenci sayıları Osmanlı Devletindeki ilköğretim öğrencilerinin neredeyse iki katına yakındır.**

1808 yılında Napolyon İmparatorluk Üniversitesini kurmuş ve bu kurum aracılığı ile Fransa'da ilk eğitim, orta eğitimden yüksek okullara kadar tüm eğitim kurumlarını devlet denetimi altına almıştı. Çıkardığı bir kararname ile de ilkokulların eğitim içeriğini okuma, yazma ve aritmetikle sınırlı tutmuş ve öğretmenlerin bu sınırları aşmamaları denetlenmişti¹⁴¹. Bu uygulama 1830 yılına değin sürdürülmüştür. **1831 yılında Fransız Hükümeti filozof M. Victor Cousin'i (1792-1867) Prusya ve Alman prensliklerinin eğitim sistemini incelemek üzere bu ülkelere göndermişti. Cousin, "Almanya ve özellikle Prusya'nın kamu eğitim durumu" isimli 474 sayfalık raporunu hazırlayıp Hükümete sunmuştur.** Rapor yayınlanmış ve tartışılmıştır. Rapor, **Almanya'daki en önemsiz düklüğün ilk ve orta eğitim sisteminin bile Fransa eğitiminden çok üstün olduğunu ortaya koymuştur**¹⁴². Fransız Eğitim Bakanı M. Guizot (1787-1874) 1832 yılında Prusya deneyimini göz önünde tutan kapsamlı ilköğretim yasasını uygulamaya koymuştur¹⁴³. Yasaya göre, **ilköğretimin ikinci aşamasında işyerlerinin gereksinim duyduğu bilgi ve beceriler öğretilcekti**¹⁴⁴. Bu girişimle başlayan Fransız meslek eğitimi kısa sürede büyük aşama kaydetmiş ve İngiltere'de dahi gündeme gelmiştir.

İngiliz Avam Kamarasında 8 Mayıs 1840 günü yapılan görüşmeler sırasında, bir milletvekili, ülkedeki meslek okullarının, sanayi üretiminin yararlanacağı tasarımları da geliştirmek üzere kurulduğunu belirtmiş, ancak bu okulların bekleneni veremediğini söylemiştir. Aynı kişi, **Fransa'nın Lyon kentindeki meslek okullarının Hükümetçe desteklendiğini ve bu okuldaki öğretmenlerin**

¹⁴¹ Barnard Henry, "National Education in Europe", Case, Tiffany & Co. 1854, s. 381.

¹⁴² A.g.e. s. 382.

¹⁴³ A.g.e. s. 387.

¹⁴⁴ A.g.e s. 387-388.

tasarımın bilimsel boyutunu anlamakla kalmadığını bunun üretim alanında uygulanmasını da çok iyi öğrettiklerini belirtmiş ve İngiltere'nin de bu alanda daha etkin çalışmalar yapmasını önermiştir¹⁴⁵.

Tasarım meslek okulları Avam Kamarasında ikinci kez 14 Temmuz 1842 tarihinde gündeme gelmiştir. **Bir milletvekili, Fransa'nın tasarım konusunda üstünlüğünü koruduğunu, gençlere bu konuda eğitim veren okulların teşvik edildiğini belirttikten sonra şu örnekleri vermiştir. Bir kurumda 180 tasarımcının çalıştığını, Lyon'da 500-600 öğrencinin sanat eğitimi ile sanayi üretiminde tasarım geliştirme öğrenimi aldıklarını belirtmiş ve İngiltere'nin de bu alana daha fazla önem vermesi gerektiğini ifade etmiştir¹⁴⁶.**

Yukarıda kısaca sunduğum endüstriyel tasarım eğitimi bilgileri 19 uncu yüzyılın ilk yarısından başlayarak ülkelerin sanayide kalite yarışına nasıl önem verdiklerini açıkça göstermektedir. **Avrupa ülkeleri bu yarışta sürdürürken Osmanlı Devleti bu konuları eğitim gündemine alamamıştır. Yukarıdaki bilgiler, aynı zamanda, Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat döneminin başlangıcında yapılmaya çalışılan eğitimde yeni yapılanma arayışları ile Fransız eğitim sistemindeki atılımları karşılaştırmaya da yardımcı olacaktır.**

Bu noktada bir hususu daha belirtmek isterim. **19 uncu yüzyıl İngiliz Parlamento tutanakları incelendiğinde bu ülkenin Meclislerinde eğitim üzerine yaptığı görüşmelerin binlerce sayfa boyutunda olduğu da gözlemleyeceklerdir.** Benzeri durum Fransa ve Almanya gibi ülkeler için de geçerli olacağını tahmin ediyorum.

19 uncu yüzyıl boyunca ABD'nin de Avrupa'daki eğitim düzenlemelerini yakından izlediği anlaşılmaktadır. Örneğin bu çalışma sırasında yararlandığım kitaplardan biri olan ve başlığını **"Avrupa'da Ulusal Eğitim"** olarak çevireceğim 1854 yılında yayınlanan Henry Barnard'ın kitabı **908 sayfalık bir kitaptır.** Kitabın yazarı Connecticut Eyaleti'nin okullar Müdürüdür. Yine bu çalışmada yararlandığım ABD'de 1914 de yayınlanmış olan İçişleri Bakanlığının Eğitim Bölümünde görevli Anna Tolman Smith'in **"Yabancı Ülkelerde Eğitim 1913-1914"** başlıklı kitabı 159 sayfadır.

¹⁴⁵ Hansard Millbank, Supply-School of Designs, HC Deb. 08 May 1840 vol 53 s. 1325-1326.

¹⁴⁶ Hansard Millbank, School of Design, HC Deb 14 July 1842 vol 65 s. 145.

Bu örnekler de göstermektedir ki, **19 uncu yüzyılda Avrupa ve ABD eğitimle ilgili düzenlemelerini yapar veya gözden geçirirken diğer gelişmiş ülkelerin çalışmalarını da yakından izlemişlerdir. Ayrıca, eğitim konusundaki uzmanların hazırladıkları raporlardan ve bu konuda kitap yazarların çalışmalarından da yararlanmışlardır. Üzülerek belirtmek gerekir benzeri çalışmaların Osmanlı Devleti tarafından yapılmadığını gözlemliyoruz.**

Meslek liselerinde bu boyutta öğrenci eğitmenin bu ülkelerin ekonomik güç, askeri güç zinciri nasıl oluşturduğunu da görmek, Osmanlı Devletinin izlediği eğitim yaklaşımının nasıl çöküşünü de hazırladığını anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu amaçla Tablo 12 düzenlenmiştir.

Tablo 12 Beş Büyük Avrupa Devleti ile Osmanlı ve Çarlık Rusyası'nın sanayide buhar gücü kullanımı, pik demiri ve ham çelik üretimleri						
	Beygir gücü		Pik demiri		Ham Çelik	
	000		000 ton		000 ton	
Ülkeler	1840	1896	1850	1910	1871	1909
Avu-Mac	20	2,520	*37	273	36	1,963
Fransa	90	5,920	406	4,032	80	3,039
Almanya	40	8,080	212	14,793	143	11,515
İtalya	10	1,520	25	*933	*3	662
İngiltere	620	13,700	2,249	10,380	417	5,976
Rusya	20	3,100	*296	4,635	7	2,940
Osmanlı	v.y.	*21	v.y.	v.y.	v.y.	v.y.

Kaynak: Beygir gücü verileri David S. Landes, "The Unbound Prometheus", Cambridge Univ. Press 1991, sayfa 221 den alınmıştır. İngiltere, Fransa ve Almanya'nın pik demir verileri Landes sayfa 194 ten, Rusya'nın pik demir verileri Sidney Pollard "Peaceful Conquest-Industrialization of Europe 1700-1970" Oxford Univ. Press 1992, sayfa 242 den alınmıştır. Ham çelik üretim verileri B. R. Mitchell, European Historical Statistics 1750-1975, Facts on File 1980 sayfa 420 den alınmıştır.

*Osmanlı Devletine ait beygir gücü verileri T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, "Osmanlı Sanayii 1913,1915 yılları Sanayi İstatistik 2000 sayfa 19 Tablo 5 den alınmıştır.

Tablo 12, 19 uncu yüzyılda, Osmanlı Devleti ile önde gelen Avrupa ülkelerinin sanayide kullandıkları güç boyutunu, demir ve çelik üretimlerindeki gelişmeleri göstermektedir. Osmanlı Devletinin bu alanlarda da çok geride kaldığı açıkça görülmektedir. Bu durumun önde gelen nedenleri meslek eğitime önem verilmemesi yanında, kapitülasyon rejimi özellikle de 1838 de İngiltere ile imzalanan anlaşma nedeniyle Osmanlı Devletinin sanayileşmesinin önü tümenden kapanmıştır.

Ülkeler	Demiryolu km		İplik bükme işi 000 adet	
	1850	1914	1910	1913
Avu-Mac	1,443	22,981	3,300	4,970
Fransa	3,007	49,500	5,500	7,410
Almanya	5,855	61,000	8,000	11,550
İtalya	2,064	13,075	1,940	4,620
İngiltere	10,653	38,000	45,500	56,300
Rusya	1,126	75,623	7,500	9,160
Osmanlı	96	4,490	v.y.	68

Kaynak: Shepard Bancroft Clough and Charles Woolsey Cole "Economic History of Europe" Third Edition D.C. Heath and Company, 1952 sayfa 591, (Rusya'nın demiryolu-1914) ve sayfa 589 (Fransa-demiryolu-1910-İngiltere-demiryolu-1910) Diğer veriler için David S. Landes "The Unbound Prometheus", Cambridge Univ. Press 1991, sayfa 194.

Tablo 13'de demiryolu uzunluğu ve dokuma sanayinin ilk aşaması olan iplik bükme alanında ülkelerin sahip olduğu iş sayısı yer almaktadır. Bu tablodaki bilgiler de bir önceki paragrafta yer alan değerlendirmeleri desteklemektedir. Osmanlı dokuma sanayi işleri dışarıdan alırken, tablodaki ülkeler kendi iş sanayini de kurmuşlardı.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Cumhuriyet'e bıraktığı eğitim mirasına ilişkin sayısal veriler Tablo 14 de yer almaktadır.

Tablo 14 1923-1924 öğrenim yılında okul türlerine göre eğitim verileri			
Okul Türü	Okul Sayısı	Öğrenci Sayısı	Öğretmen Sayısı
Okul Öncesi	80	5,880	131
İlkokul	4,894	341,941	10,238
Ortaokul	116	9,894	1,054
Genel Lise	23	1,241	513
Mesleki Teknik Lise	20	2,558	325

Kaynak: 1) Millî Eğitim İle İlgili Bilgiler Ankara 1996, sayfa 3-4. 2) Millî Eğitim İstatistikleri 2004-2005 Ankara 2005 sayfa 20-21.

Tablo 14'ü incelerken, Osmanlı Devleti'nden kalan ilkokul öğretmenlerinin seçiliş yöntemine ilişkin olarak Maarif Nazırı Emrullah Efendi'nin 1910-1911 Bütçe görüşmelerinde yaptığı açıklamaları da anımsamak gerekir. Tablo 14'de yer alan bilgiler Emrullah Efendinin Bütçe görüşmelerinde açıkladığı rakamlar olmayıp, Millî Eğitim Bakanlığının yayınladığı Eğitimle ilgili İstatistik belgelerinde yer almakta idi.

Okulların Türkiye Cumhuriyeti'nde iller ve ilçeler arasındaki dağılıma ilişkin veriler bulamadığım için belirtemiyorum. Bununla birlikte okul öncesi okullarının büyük illerin varlıklı ilçelerinde bulunduğunu tahmin ediyorum. İlkokulların tüm illerde ve illerin nüfus yoğun ilçelerinde bulunduğu 4,894 sayısından anlaşılmaktadır. Ortaokulların da hemen tüm iller ile nüfus yoğun illerin büyük ilçelerinde yer aldığı söylenebilir. Genel liseler ile mesleki teknik liselerin ise yirmi dolayındaki illerde bulunduğu okul sayılarından anlaşılmaktadır.

Eğitim Birliği yasının görüşüldüğü TBMM'nin tüm üyeleri Osmanlı Devletinin eğitim sistemi içinde yaşamış, yetişmiş ve görev yapmış kişilerdir. Dolayısı ile eğitim sisteminin tüm zafiyetlerini de yaşamış, sıkıntılarını çekmiş birinci elden bilgi sahibi kişilerdir. TBMM Albümü 1920-2010 başlıklı belgeden saptadığım kadarı yasanın görüşüldüğü dönemde görev yapan milletvekillerinden 40'tan fazlası medreselerde eğitim almış kişilerdir. **Eğitim Birliği yasının ne Cumhuriyet Halk Fırkası görüşmeleri ne de TBMM ile müzakereleri sırasında söz alıp yasaya karşı çıkmamışlardır.**

Yukarıda sunduğum bilgilerden de açıkça görüldüğü üzere, Osmanlı Devleti'nin çöküp parçalanmasında başta eğitim birliğinin kurulmaması olması yanında, kültürel birliğin oluşturulamaması, laik devlet, hukuk-yargı ve eğitim yapısı oluşturulamamasının çok büyük etkisi olduğu da ortaya çıkmıştır.

Başta Atatürk olmak üzere, Cumhuriyeti kuran kadrolar, yeni devletin ve ulusun, Osmanlı Devletinin bünyesel zayıflıklarından arınabilmesi, çağdaş dünyanın saygın ve sömürülmeyen bir üyesi olabilmesi, halkın ana dilinde anlayarak, sorgulayarak ve araştırarak eğitim ve öğrenim görebilmesi ve ürettikleri bilgi, hizmet ve mallar ile zenginleşen bir sanayi toplumu da olabilmesi için yapacakları reformların ilk adımını oluşturan öğrenim birliği yası ile birlikte Şer'iyye Vekaleti'nin kaldırılması ve Diyanet İşleri Başkanlığının kurulması, Hilafetin kaldırılmasına ve Osmanlı Hanedanı'nın Türkiye dışına çıkarılması ilişkin diğer devrim kanunlarını 3 Mart 1924 günü TBMM de görüşmüş ve kabul ederek uygulamaya koymuşlardır.

Eğitim Birliğini tamamlayan nitelikte uygulamaya konulan diğer yasalar ise laik ilkesinin Anayasa'ya alınması, tekke ve zaviyelerin kapatılması, Medeni Kanununun kabul edilmesi ve harf devrimine ilişkin yasalardır.

Bütün bu düzenlemeler ile Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları padişahın kulu olmaktan kurtulmuş, özgür bireyler olmuşlardır.

Toplumun kadın ve erkek üyeleri, ülkeyi yönetecekleri özgür oyları ile seçme hakkını elde etmişlerdir.

Türk ulusu bu devrimlerle, bin yılı aşkın süredir engellendiği ana dilinde eğitim ve öğrenim görme ve kültürünü yaşama olanağı yanında ulusal kimliğine yeniden kavuşmuştur.

Cumhuriyet'i kuran kadrolar, köy çocuklarının öğrenimine özel önem vermişler, köy okullarına öğretmen yetiştirmek üzere Köy Enstitülerini de kurmuşlardır. Üzülerek belirtmek gerekir ki bu nitelikli eğitim kurumlarının yetiştireceği aydın insanların yol açacağı aydınlanmadan endişe edenler bu okulları kapatmışlardır.

Yine bu devrimlerle, **bin üç yüz yıl önce savaşlar sonucu kabul ettiği¹⁴⁷, ancak ana dilinde yeni dini öğrenmesine ve anlamasına açıkça izin verilmeyen inancının kitabı, Kur'an'ı ana dilinde okuma ve anlama olanağına da kavuşmuştur.**

Kız çocukları ve kadınlar ikinci sınıf insan olarak yaşama zulmünden kurtulup, erkeklerle eşit birey konumunu kazanmışlardır.

Cumhuriyet henüz 100 yaşını doldurmamışken, Cumhuriyet okullarını bitirmiş ve dünyanın saygın üniversitelerinde görev yapmış Prof. Dr. Aziz Sancar kimya dalında Nobel ödülü almıştır. ABD'nin Uzay Ajansında yine Cumhuriyetin okullarında eğitim almış Türk mühendisler görev yapmaktadır. Bunların yanında Cumhuriyet okullarında yetişmiş birçok insanımız, dünyaca saygı duyulan köklü ve seçkin üniversitelerimizin yanında, dünyanın çeşitli ülkelerinin önde gelen üniversitelerinde de öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Bütün bunların olabilmesinin temelinde 3 Mart 1924 tarihli Eğitim Birliği Yasasının açtığı muhteşem yol vardır.

Sanayi toplumu olmada kısa sürede büyük yol almıştır. Kendi savaş uçaklarını ve savaş gemilerini de yapabilecek düzeye gelmiştir.

Atatürk ve Cumhuriyeti kuran kadrolara ülkemiz ve bizler için yaptıklarına sonsuz teşekkürlerimi ve saygılarımı sunuyorum.

Hikmet Uluğbay

KAYNAKÇA

¹⁴⁷ Aydın Erdoğan, "Nasıl Müslüman Olduk?" Başak Yayınları 1994, s. 99.

Ahmet Cevdet Paşa, “19. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi-Tezâkir” Cilt 1, Yeditepe Yayınevi Eylül 2019.

Akgündüz Hasan Doç. Dr., “Klasik Dönem Osmanlı Medrese Sistemi, Amaç, Yapı, İşleyiş” Ulusal yayınlar 1997.

Akyüz Yahya Prof. Dr., “Türk Eğitim Tarihi”, İstanbul Kültür Üniversitesi yayınları, 1997.

Aydın Erdoğan, “Nasıl Müslüman Olduk?” Başak Yayınları 1994.

Bohn Henry G., “The Letters and Works of Lady Mary Wortley Montagu”, London Henry G. Bohn, York Street Covent Garden 1861.

Budak Ali, “Münif Paşa”, Bilge Kültür ve Sanat Ekim 2012.

Budak Ali, “Batı’dan İlk Tercüme Muhâverât-ı Hikemmiyye” Bilge Kültür Sanat 1. Basım Eylül 2010.

Doğan İsmail Yrd. Doç. Dr., “Tanzimatın İki Ucu: Münif Paşa ve Ali Suavi”, İz yayıncılık İstanbul 1991.

Erdem Yasemin Tümer, “II. Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Kızların Eğitimi”, Türk Tarih Kurumu Ankara 2013.

Ergin Osman Nuri “Türk Maarif Tarihi”, Eser Kültür Yayınları İstanbul 1977.

Ersoy Mehmet Akif, “Safahat”, İnkılâp ve Aka Kitapevleri Sekizinci basım 1966.

Hansard Millbank, Avam Kamarası Tutanakları.

Hatemî Hüseyin Prof. Dr., “19. Yüzyılda Medreseler”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, İletişim Yayınları 1985 Cilt 2.

İnalcık Halil, “Has-bağçede ‘ayş u tarab-Nedimler Şairler Mutribler” Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları Mart 2015.

İnalcık Halil, “Tanzimat ve Bulgar Meselesi”, Kronik Kitap 4. Baskı.

“İslâm Ansiklopedisi MEB” Eskişehir Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi 1997.

Karal Enver Ziya Ord. Prof., “Büyük Osmanlı Tarihi” Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Kayaoğlu Taceddin, “Osmanlı Hariciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)” Türk Tarih Kurumu 2013.

Kılıç Musa, “İlk İkamet Elçilerinin Halefleri Rum Maslahatgüzarlar 1800-1821”, TAD.

“**Koçi Bey Risaleleri**”, hazırlayan Seda Çakmakçioğlu, Kabalıcı Yayınevi, Mart 2008.

Kuran Ahmet Bedevi, “Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadelesi”, Çeltüt Matbaası.

Kutay Cemal, “Sultan Abdülaziz’in Avrupa Seyahati” Boğaziçi Yayınları Kasım 1991.